



dr. A.A. van Ruler

VERZAMELD WERK
DEEL V-A

KERK, LITURGIE, PREDIKING,
SACRAMENTEN

INLEIDING

In de inleiding van het eerste deel van het *Verzameld Werk* van Van Ruler is een opzet te vinden voor de uitgave van het gehele werk.¹ Deze uitgave omvat zeven delen en is thematisch onderverdeeld. Van Ruler heeft over sommige thema's meer geschreven dan over andere. Om die reden bleek het nodig *Deel 4* (over: Christus, de Geest en het heil) en *Deel 6* (over: De theocratie, en over: Cultuur, samenleving, politiek, onderwijs) in twee banden te laten verschijnen. *Deel 5* is in de bovengenoemde opzet voor het gehele *Verzameld Werk* aangeduid onder de ondertitel: 'Kerk, sacramenten en de laatste dingen'. Van Ruler blijkt daarover zoveel te hebben gedacht en geschreven, dat het noodzakelijk is om *Deel 5* over drie banden te verdelen:

- *Deel 5A*: Kerk, liturgie, prediking, sacramenten;
- *Deel 5B*: Kerkorde, kerkrecht, ambt;
- *Deel 5C*: Belijdenis en leertucht – Kerk, wereld, diaconaat – Volkskerk – Apostolaat en zending – Eschatologie.

Dit *Deel 5A* omvat vijf clusters teksten: 1. De kerk bezien vanuit het perspectief van predikant; 2. Aspecten van de kerk; 3. Zondag – kerkgang – liturgie – kerkbouw; 4. Prediking; en 5. De sacramenten. Alle vijf clusters worden in wat nu volgt nader toegelicht. Waar mogelijk breng ik, evenals in de inleidingen in eerder verschenen delen van het *Verzameld Werk*, de receptiegeschiedenis van teksten in kaart.

1. DE KERK BEZIEN VANUIT HET PERSPECTIEF VAN PREDIKANT

Arnold Albert van Ruler studeert van 1927-1933 theologie te Groningen.² Reeds tijdens zijn studie ontvangt hij een toezegging van beroep van de hervormde gemeente Kubaard. Op 26 november 1933 doet hij zijn intrede als predikant in deze Friese plaats met een preek onder de titel 'Het geloofsleven van de gemeente van Christus' (over Efeziërs 3:18-19a).³ Hij zal er ruim zeven jaar lang het predikantsambt uitoefenen. Op 28 januari 1940 neemt hij afscheid van zijn gemeente met een preek getiteld 'Verrassing, ootmoed, taak' (over Lukas 5:8).⁴ Een week later doet hij intrede in zijn nieuwe gemeente te Hilversum met een preek onder de titel 'Voorbijgang, roeping, terugkeer' (over Lukas 5:31-32).⁵ Ook in Hilversum zal hij ruim zeven jaar als predikant werken. Op 3 juni 1947 – enkele weken voor zijn promotie – wordt hij benoemd tot hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.⁶ Enkele maanden later, op 5 oktober 1947, neemt hij afscheid

1. Zie: Dirk van Keulen, 'Inleiding', in: A.A. van Ruler, *VWI*, 54.

2. Vgl. voor wat volgt: Dirk van Keulen, 'Inleiding', in: A.A. van Ruler, *VWI*, 19-26.

3. De preek wordt bewaard in het Archief Van Ruler, inventarisnummer IV.26. De preek werd ook gepubliceerd in: *Onder Eigen Vaandel* 9 (1934), 193-201.

4. De preek wordt bewaard in het Archief Van Ruler, inventarisnummer IV.332.

5. De preek wordt bewaard in het Archief Van Ruler, inventarisnummer IV.333.

6. *Handelingen GS 1947*, 246.

van zijn gemeente met een preek over Psalm 89:2 onder de titel 'Het lied door den tijd en de ruimte'.⁷

Van Ruler slaagt erin zowel in Kubaard als in Hilversum naast zijn predikants-werk ook tijd vrij te maken voor studie. Dit resulteert in een vijftal boeken: *Kuypers idee eener Christelijke Cultuur* (1940), *Religie en Politiek* (1945), *Visie en Vaart* (1947), zijn dissertatie *De vervulling van de wet* (1947) en de meditatiebundel *Sta op tot de vreugde* (1947). Naast deze boeken kan meer worden genoemd. Zo zet hij zich bijvoorbeeld binnen het Nederlandsch Verbond tot Kerkherstel met lezingen en artikelen in voor de reorganisatie van de Nederlandse Hervormde Kerk.⁸ Voorts houdt hij op 17 januari 1935 een lezing over het toen actuele thema 'Schriftgezag en geloofs-zekerheid' op een ringvergadering van het Nederlandsch Jongelingsverbond te Franeker.⁹ Op 26 april 1938 spreekt hij over 'Natuur en genade' voor de Nederlandse Hervormde Predikantenvergadering. Korte tijd later wordt deze lezing gepubliceerd in het tijdschrift *Onder Eigen Vaandel*.¹⁰ Op 11 mei 1941 behandelt hij het thema 'Jezus als voorbeeld' voor een gezamenlijke bijeenkomst van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV) en de Vrijzinnig Christelijke Studenten Bond. Ook deze lezing wordt korte tijd later gepubliceerd en wel in het blad *Woord en Wereld*.¹¹

In het eerste cluster van deze band zijn zes teksten met betrekking tot de kerk verzameld, die door Van Ruler tijdens zijn predikantschap zijn geschreven. Hoewel in de uitgave van het *Verzameld Werk* van Van Ruler de teksten binnen een cluster gewoonlijk chronologisch worden gerangschikt, is daar in dit cluster van afgeweken. Het opent met drie lezingen, die aan de ecclesiologie in het algemeen zijn gewijd. Alle drie zijn geschreven in de pastorie (Elzenlaan 17) te Hilversum:

- 'Wij staan als christenen in groot verband (de kerk)': oorspronkelijk is dit een lezing gehouden op 18 oktober 1941 te Kerk-Avezaath voor de afdelingen Delft en Rotterdam van de NCSV.¹² Een dag later, 19 oktober 1941, sprak hij op dezelfde bijeenkomst tevens de lezing 'Wij staan als christenen in een wereld in Gods hand' uit.¹³ De titels maken onmiddellijk duidelijk, dat tussen beide lezingen een verband bestaat. Om die reden zijn de twee lezingen bij de eerste publicatie in Van Rulers boek *Religie en Politiek* onmiddellijk op elkaar volgend afgedrukt.¹⁴ Voor de hernieuwde uitgave in het *Verzameld Werk* is op grond van thematische redenen ervoor gekozen de twee lezingen in twee verschillende banden op te

7. De preek wordt bewaard in het Archief Van Ruler, inventarisnummer IV.641.

8. Zie bijvoorbeeld de lezingen: 'Gezonde vasthoudendheid' (1934), 'De belijdende kerk' (1934-1935), 'Kerk en prediking' (1935), 'Kerk en verbond' (1936), 'Kerk en sacramenten' (1936), 'Kerk en volk' (1936), 'Het reorganisatieontwerp 1937' (1938) en 'Belang of noodzaak?' (1939) en de artikelen 'Ambt, vergadering en werk der kerk' (1938) en 'Her-ordering der kerk' (1938). Alle thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW5B*, 87-200.

9. 'Schriftgezag en geloofs-zekerheid' is voor het eerst gepubliceerd in: A.A. van Ruler, *VW2*, 252-257.

10. 'Natuur en genade' is thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW2*, 106-118.

11. 'Jezus als voorbeeld' is thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW4A*, 114-126.

12. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I.],156.

13. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I.],157. De lezing is te vinden in: A.A. van Ruler, *VW3*, 133-145.

14. A.A. van Ruler, *R&P*, 15-26 ('Wij staan als christenen in groot verband (de kerk)') en 27-38 ('Wij staan als christenen in een wereld in Gods hand').

nemen. Als lezer is het echter belangrijk te beseffen dat voor Van Ruler de twee lezingen niet los van elkaar stonden.

- ‘De kerk als gemeenschap en instelling’: een lezing gehouden op 23 april 1942 voor de afdeling Hilversum van de Confessionele Vereniging. Ook deze werd voor het eerst gepubliceerd in *Religie en Politiek*.¹⁵ Omdat de lezing een halfjaar later werd gehouden dan ‘Wij staan als christenen in een groot verband (de kerk)’ verwondert het niet, dat er overeenkomsten – om niet te zeggen: overlappingsen – tussen beide lezingen bestaan.
- ‘Wat doet de kerk? Prediking door woord en sacrament’: een voordracht, gehouden op 4 oktober 1945 te Veenendaal. In zijn *Handgeschreven Bibliografie* voegt Van Ruler alleen het trefwoord ‘Evangelisatie’ toe.¹⁶ Hoogstwaarschijnlijk is daarmee bedoeld de op 27 april 1937 opgerichte ‘Vereniging tot verheffing van het kerkelijk en geestelijk leven in de Nederlandse Hervormde gemeente te Veenendaal’. Later werd aan deze hervormde evangelisatievereniging de naam ‘Sola Fide’ toegevoegd.¹⁷ De tekst wordt in deze band voor het eerst gepubliceerd.

Vervolgens zijn in het eerste cluster drie teksten te vinden, die raken aan aspecten van het werk van een predikant. De eerste is:

- ‘Onze catechese’: dit is een niet eerder gepubliceerde lezing, gehouden op 12 september 1935 voor de Hervormd-Gereformeerde Predikanten Vergadering te Utrecht. Gelet op het jaartal is deze lezing geschreven in de pastorie te Kubaard. Korte verslagen van Van Rulers referaat verschenen een dag later in de dagbladen *Het Vaderland*, *Algemeen Handelsblad* en *De Standaard*. De verslaggever van het laatstgenoemde blad besluit zijn verslag met: ‘Ook over dit referaat werd druk gediscussieerd. De voorzitter vatte de gemaakte opmerkingen samen door aan het einde van de bespreking op te merken, dat hij met genoegen had gehoord, dat het leeren van de catechismus door velen als zeer noodzakelijk werd aangemerkt. Dan echter ook, zeide spr., de bewijspplaatsen uit de H. Schrift. Het Woord Gods is het einde van alle tegenspraak’.¹⁸ Enkele weken later (7 oktober 1935) heeft Van Ruler de lezing nogmaals uitgesproken. Plaats van handeling is nu de eigen pastorie, gelegen naast de kerk in het centrum van het dorp Kubaard.

15. A.A. van Ruler, *R&P*, 87-96.

16. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]182.

17. Op 9 mei 1937 werd de eerste kerkdienst gehouden. Met ingang van 1 februari 1955 werd W. Goedhart (1918-1999), die eerder deelnemer was aan Van Rulers ‘Hilversumse theologenclub’ (vgl. Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: *VW6A*, 9), aangesteld als voorganger. Hij moest daarvoor ontheffing van zijn ambt (sinds 1951 was hij hervormd predikant te Beusichem) aanvragen. Wel werden hem de rechten van een emeritus toegekend. Drie jaar later (1958) werd Sola Fide een buitengewone wijk-gemeente in wording en kon Goedhart bevestigd worden als predikant voor buitengewone werkzaamheden (voorganger noodgeente). Vanaf dat moment konden ook de sacramenten worden bediend. In 1977 werd Sola Fide een deelgemeente van de hervormde gemeente Veenendaal. Zie over Sola Fide: J.J.P.C. van Kuyk, *Ontstaan en ontwikkeling van de Ned. Herv. Evangelisatiever.* “Sola Fide” te Veenendaal 1937-1967, Veenendaal 1967; B. van de Pol, *Herleefd verleden. Vijftig jaar Hervormde Gemeente – Sola Fide – Veenendaal 1937-1987*, Veenendaal 1987; Paul van Veen (red.), *Sola Fide geschetst*, Veenendaal 2012. In deze literatuur komt Van Rulers lezing niet voor.

18. *Het Vaderland*, 13 september 1935, Avondblad C, pag. 2; *Algemeen Handelsblad*, 13 september 1935, Avondblad, pag. 13; *De Standaard*, 13 september 1935, pag. 4. De bedoelde voorzitter was blijkens het verslag in *De Standaard* de Amsterdamse predikant P.J. Kromsig (1866-1941).



Pastorie te Kubaard

Van Ruler schrijft daarover: ‘In Kubaard hebben wij twee of drie maal in de pastorie een weekend-conferentie georganiseerd van theologische studenten uit Groningen, die als eerstejaars onder mijn leiding in Groningen een Bijbelkring van de NCSV hadden meegemaakt’.¹⁹ Deze weekendconferenties zijn dus nog een uitvloeisel van Van Rulers betrokkenheid bij de NCSV tijdens zijn jaren als theologiestudent te Groningen.²⁰ Later, in zijn tweede gemeente, zal Van Ruler maandelijks theologiestudenten bij hem thuis in de pastorie ontvangen: de ‘Hilversumse theologenclub’. Na gezamenlijke studie van Th.L. Haitjema’s boek *Het erfgoed der Hervorming* gebruikt Van Ruler de bijeenkomsten voor het voorlezen van eigen werk.²¹ Op 15 april 1941 heeft Van Ruler ‘Onze catechese’ ook aan deze ‘Hilversumse theologenclub’ voorgedragen.²²

Vervolgens vindt U:

- ‘Wat is huisbezoek?’: twee niet eerder gepubliceerde voordrachten, gehouden voor de kring van wijkbezoekers en wijkbezoeksters te Hilversum.²³ De voordrachten hebben als ondertitels: ‘I. Het wezen’ en ‘II. Het onderwerp’.
- ‘Bijbelstudie in kringverband’: een artikel, eerder in februari 1942 gepubliceerd in het blad *Woord en Daad*. In zijn *Handgeschreven bibliografie* noteert Van Ru-

19. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]95.

20. In het studiejaar 1930-1931 was Van Ruler voorzitter van de afdeling Groningen van de NCSV en had als zodanig ook zitting in het Algemeen Bestuur (*Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]46).

21. Vgl. over de ‘Hilversumse theologenclub’: Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: *VW1*, 30v.; id., ‘Inleiding’, in: *VW4A*, 104-106; id., ‘Inleiding’, in: *VW6A*, 9-11.

22. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]95.

23. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]159. Van Ruler noteert daarbij: ‘Wanneer?’ Het is dus niet duidelijk wanneer hij de lezingen heeft gehouden. Omdat hij de lezingen in zijn *Handgeschreven bibliografie* plaatst tussen teksten uit het jaar 1941 zullen ze ongeveer uit die tijd dateren.

ler dat hij het artikel schreef op verzoek van de redactie van dit tijdschrift voor inwendige zending.²⁴

2. ASPECTEN VAN DE KERK

Het tweede cluster van deze band omvat elf teksten over de kerk, die door Van Ruler tijdens zijn jaren als hoogleraar zijn geschreven.²⁵ Ik voeg ze samen onder de noemer: ‘aspecten van de kerk’. Vier van de elf zijn niet eerder gepubliceerd. De teksten zijn grotendeels chronologisch gerangschikt, al is de chronologie ook tweemaal doorbroken om teksten die thematische verbindingen hebben bij elkaar te houden.

2.1 Gezag

De eerste tekst draagt de titel ‘Het gezag in de kerk’. Oorspronkelijk is dit een lezing, gehouden op dinsdag 28 april 1953 in de Aula van de Rijksuniversiteit Utrecht in het kader van een serie van drie avonden die tot doel had ‘de verschillende denkwijzen van Rome en Reformatie over een aantal belangrijke levensvragen en -verhoudingen te belichten’.²⁶ Aanleiding voor het organiseren van deze lezingenserie zal waarschijnlijk de aanstaande herdenking – op zondag 17 mei 1953 in het stadion De Galgenwaard te Utrecht – zijn geweest van het honderdjarig jubileum van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland.²⁷

Op alle drie avonden staat een thema centraal, dat telkens door zowel een protestantse als een rooms-katholieke denker wordt belicht. De eerste avond vindt plaats op dinsdag 21 april 1953. De protestantse hoogleraar H. de Vos en de rooms-katholieke hoogleraar J.A.M. Weterman spreken over de verhouding van God en mens.²⁸ Een week later kruisen Van Ruler en de rooms-katholieke theoloog H.J.H.M. Fortmann²⁹ de degens over ‘Het gezag in de kerk’. Nog weer een week later, op woens-

24. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]164.

25. Een rake typering van Van Rulers ecclesiologie onder de titel: ‘Kirche zwischen Schöpfung und Reich Gottes’ biedt: Stefan Tobler, *Analogia caritatis. Kirche als Geschöpf und Abbild der Trinität*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1994, 156v. Zie over Van Rulers ecclesiologie ook: A.N. Hendriks, *Kerk en ambt in de theologie van A.A. van Ruler*, Amsterdam 1977; M.E. Brinkman, ‘Pluraliteit in de leer van de kerk? Een analyse en evaluatie van enkele kernpunten uit de ecclesiologie van Bavinck, Van Ruler, Barth en Rahner’, in: J.M. Vlijm (red.), *Geloofsmanieren. Studies over pluraliteit in de kerk*, Kampen 1981, 127-167; W. Balke, ‘De kerk bij Hoedemaker, Gunning, Kraemer en Van Ruler’, in: W. van ’t Spijker, e.a. (red.), *De kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, Kampen 1990, 202-230.

26. ‘God en mens in R.K. en Protestantse visie. Belangrijke cyclus in Groot-auditorium’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 22 april 1953, 3.

27. Van Ruler leverde twee lezingen met het oog op deze herdenking. Veel aandacht kreeg de lezing ‘Na 100 jaar Kromstaf’, gehouden op 19 maart 1953 in de Grote of Sint-Jacobskerk te Den Haag (te vinden in: A.A. van Ruler, *TW3*, 178-190; en op te nemen in *VW7A*). Op 12 mei 1953 sprak hij in de Domkerk te Utrecht over ‘De Reformatie en ons volksleven’ (te vinden in Archief Van Ruler, inventarisnummer I,298; eveneens op te nemen in *VW7A*; zie voor een verslag: ‘Tweeheid van kerk en staat scheidt vrijheid’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 13 mei 1953, 4).

28. Zie voor een verslag: ‘God en mens in R.K. en Protestantse visie. Belangrijke cyclus in Groot-auditorium’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 22 april 1953, 3.

29. Herman Joannes Henricus Maria Fortmann (1904-1968), rooms-katholiek priester en theoloog; in

dag 6 mei, vindt de derde avond plaats. Het thema is dan: ‘De vrijheid van ons volksleven’. Vanuit protestantse kring spreekt dan de Amsterdamse hoogleraar G.C. van Niftrik, terwijl een rooms-katholieke visie wordt verwoord door de voorzitter van de zogenoemde ‘Katholieke Actie’, F.Ph.A. Tellegen.³⁰

Op de avond van 28 april krijgt Fortmann als eerste het woord. Of zijn lezing bewaard is gebleven, is de vraag. Ik heb haar niet kunnen vinden.³¹ Uit enkele krantenknipsels, die verslagen bevatten van de avond, krijgt men wel een indruk van wat Fortmann naar voren heeft gebracht. Met het oog op de context waarbinnen Van Rulers lezing heeft gefunctioneerd, citeer ik een van de verslagen:

“Wie het te zeggen heeft in de kerk”, aldus zeide prof. Fortmann, “is God en in zekere zin God alleen”. Het is immers de Kerke Gods, de kerk van Zijn mensgeworden Zoon waarover Hij zijn Geest heeft uitgestort. Omdat de kerk echter nog slechts vestiging en beginnende verwerkelijking van het definitieve rijk Gods genoemd kan worden, zijn er tussen hemelvaart en wederkomst ook anderen die het te zeggen hebben. Volgens r.k. visie zijn dat de door God gezonden apostelen, voorts het woord dezer apostelen en ook zij, die als opvolgers van de apostelen worden beschouwd: het college van bisschoppen, dat in de bisschop van Rome (de paus) zijn centrum heeft.

De bisschoppen ontvangen hun gezag niet vanuit de gemeente, doch omdat Gods Geest hen gebruiken wil. Daarom ook kan de kerk alleen in gemeenschap met dat college van bisschoppen zeker zijn van de Goddelijke Waarheid.

Prof. Fortmann wees er daarbij op, dat het hierbij uitsluitend kan gaan om beslissingen over de Goddelijke Waarheid na raadpleging van Schrift en traditie. Beslissingen, welke in gemeenschap met de gelovigen (gesteund door groeiend inzicht) genomen worden. Die beslissingen komen meestal niet op de momenten dat men die menselijkerwijs verwachten zou, doch eerst, na soms lang wachten, op volstrekte zekerheid.

Het gezag berust dus niet alleen op menselijke, vleeslijke overwegingen, doch is alleen mogelijk omdat God de mensen in trouw aan de Openbaring doet vaststaan.

Dat blijkbaar wel eens de zekerheid ontbreekt waar men die menselijkerwijs mocht verwachten wijst er ook op, dat de kerk in een nog niet voltooide situatie verkeert. De reactie op leeruitspraken e.d. bewijst eveneens, dat zij daarbij vaak menselijke elementen met de Goddelijke verbinden.

Van de gelovigen kan gehoorzaamheid aan dat gezag worden gevraagd wijl

1926 priester gewijd; korte tijd kapelaan te Oud-Zevenaar en godsdienstleraar te Hilversum; hoogleraar in de dogmatische theologie op Rijsenburg (1935); in 1950 belast met de oprichting van het filosoficum Dijnslburg te Huis ter Heide (in 1952 geopend); tevens bijzonder hoogleraar voor katholieke theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zie over hem: A.H.M. van Schaik, ‘Fortmann, Herman Joannes Henricus Maria (1904-1968)’, in: J. Charité (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland, Deel 3*, 's-Gravenhage 1989, 178-179 (ook digitaal te raadplegen op de website: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/fortmann>).

30. Zie voor een verslag: ‘Vrijheid naar Roomse en Protestantse visie. Lezingencyclus in Aula beëindigd’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 7 mei 1953, 2.

31. Fortmann publiceerde veel van zijn werk in *Nederlands(ch)e Katholieke Stemmen*. Daarin is de lezing echter niet te vinden.

zij aan en in de bisschoppen aan God zelf gebonden zijn, Die de mensen met deze binding in de vrijheid stelt.

Ook in het gezag om te leiden en te besturen binnen de kerk, zal de r.k. gelovige het Goddelijk gezag erkennen en juist terwille daarvan het menselijke in dit gezag aanvaarden. Het is immers Gods voorzienigheid, welke zich van die menselijke leiding bedient. Van alle kanten kan het menselijke in de kerk binnendringen en ook de mogelijkheid van dwaling bij het gezag is niet uitgesloten, maar de bisschoppen blijven vertegenwoordigers van Jezus Christus en wanneer de mogelijkheid van ook nog ander charisma in de Kerk erkend wordt, is daarbij toch nooit van een tegenstrijdigheid sprake, wijl zij voortkomt uit dezelfde Geest'.³²

Vergeleken met Fortmann houdt Van Ruler een volledig ander betoog. Hij heeft het over 'het vreemde en historische in God', over 'gezag als liefde, niet als uitwendig geweld', over 'de veelheid in het gezag', over 'het gezag in het ambt' – een thema dat hem sterk bezighield, getuige het feit dat hij een jaar eerder zijn boek *Bijzonder en algemeen ambt* publiceerde³³ en later in de jaren vijftig tweemaal een afzonderlijk artikel wijdde aan 'Het gezag van het ambt'³⁴ – en over 'gezag en gesprek'. Ook het thema 'gesprek' lag hem dankzij zijn betrokkenheid bij het Nederlands Gesprek Centrum na aan het hart.³⁵

De belangstellenden zullen zich op de avond van 28 april 1953 waarschijnlijk moeilijk kunnen hebben onttrekken aan de indruk, dat Rome en Reformatie wat betreft het thema 'gezag in de kerk' mijlenver uit elkaar stonden. Illustratief daarvoor is een opmerking in een van de krantenknipsels over de vragen na afloop van de lezingen:

'Het verschil tussen opzet en uitwerking door beide sprekers werd, bij een schriftelijk gestelde vraag aangeduid als zou de r.k. hoogleraar in tegenstelling tot prof. Van Ruler "concrete waarheden" hebben gezegd, "welke ook door Jan-met-de-pet worden begrepen". Men zou deze typering in zoverre als juist kunnen aanvaarden, dat prof. Fortmann concreet inging op de vraag "wie het, naar r.k. visie, nu eigenlijk in de kerk te zeggen heeft", terwijl prof.

32. Geciteerd naar het krantenknipsel "Twee hoogleraren over het gezag binnen de kerk. Prof. Fortmann (r.k.) en prof. Van Ruler (prot.) sprekers op tweede Aula-avond", te vinden in Archief Van Ruler, inventarisnummer VII, Plakboek 3, nummer 213. De wijze waarop dit knipsel in het plakboek is geplakt suggereert dat het uit dagblad *Trouw* afkomstig is. Omdat in de eerste zin van het artikel het woord 'gisteravond' voorkomt, moet het dan de krant van 29 april 1953 zijn. In het nummer van *Trouw* van die datum – te raadplegen op de website www.delpher.nl – is er echter geen aandacht voor de lezingen van Fortmann en Van Ruler. Het knipsel komt evenmin uit *De Volkskrant*, *Algemeen Handelsblad*, *Telegraaf*, *Het Nieuws: Algemeen Dagblad*, *Nieuwsblad van het Noorden*, *Friese Koerier*, *Het Parool*, *De Waarheid*, *Het Vrije Volk* en *De Tijd*. Datzelfde geldt voor een tweede knipsel op dezelfde pagina van het Plakboek: 'Over het gezag in de Kerk uit R.K. en Prot. oogpunt. Professor Fortmann en Van Ruler aan het woord'. Een derde knipsel, een bladzijde eerder in het Plakboek te vinden onder nummer 212: 'Wie komt het gezag in de Kerk toe? Rome en Reformatie gaan hier verschillende wegen' komt uit het *Utrechtsch Nieuwsblad*, 29 april 1953, pag. 7.

33. Thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW5B*, 618-725.

34. Thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW5B*, 726-748 en 783-786.

35. Zie voor Van Rulers betrokkenheid bij het Nederlands Gesprek Centrum: Dirk van Keulen, 'Inleiding', in: A.A. van Ruler, *VW6B*, 11-17. Vgl. ook Van Rulers opstellen 'Het gesprek' (1959) en 'Het gesprek in de Nederlandse samenleving', beide eveneens in: *VW6B*, 242-246 en 247-256.

Van Ruler in dit verband juist van “de daemon van de logica” sprak en de nadruk legde op de verscheidenheid van het gezag binnen de kerk’.³⁶

Van Rulers lezing ‘Het gezag in de kerk’ is tweemaal eerder gepubliceerd, namelijk in het tijdschrift *Wending* en in *Deel 5* van zijn *Theologisch Werk*.³⁷

2.2 Katholiciteit

In een lezing, gehouden op Hervormingsdag 1955 (en later in *Elseviers Weekblad* gepubliceerd), zegt Van Ruler:

‘De katholiciteit van de kerk herontdekken is in de twintigste eeuw het gebod van het ogenblik van het protestantisme’.³⁸

Met deze ene zin is onmiddellijk duidelijk, dat de katholiciteit van christendom en kerk een thema is dat Van Ruler na aan het hart lag. Het verwondert daarom niet, dat deze thematiek op vele plaatsen in zijn werk aan de orde komt,³⁹ waarbij hij onder meer de these verdedigt dat binnen de Reformatie een nieuw, bijbels begrip van katholiciteit is ontwikkeld: ‘de volle katholiciteit is pas in de Reformatie bereikt’.⁴⁰ Daarom is het ook begrijpelijk en gerechtvaardigd, dat een door Luco van den Brom geschreven portret van Van Ruler als ‘katholiek’ theoloog enige jaren geleden werd opgenomen in een boek met bijdragen over protestantse katholiciteit.⁴¹

Van Ruler heeft eenmaal een lezing expliciet aan deze thematiek gewijd: ‘De katholiciteit van de kerk’. Hij heeft deze tweemaal uitgesproken, namelijk op 26 januari 1956 te Den Haag en op 24 februari 1956 te Groningen. Zowel op het handgeschreven manuscript als in zijn *Handgeschreven bibliografie* geeft hij niet aan voor welk gehoor hij de lezing in Den Haag en Groningen heeft gehouden. Een in het Archief Van Ruler bewaard gebleven getypte versie maakt duidelijk, dat Van Ruler op 26 januari 1956 sprak voor de ‘Theologische leergangen uitgaande van de ’s-Gravenhaagse Bijbelvereniging’. Met het oog op het belang van de thematiek voor Van Rulers theologie wordt de uit korte aantekeningen bestaande lezing in deze band voor het eerst gepubliceerd.

Daaraan is toegevoegd het opstel ‘Het sektarische van de katholieke kerk’, waarin de thematiek van de katholiciteit eveneens een grote rol speelt. Het werd eerder als ‘geestelijke overpeinzing’ gepubliceerd in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 15 januari 1966.

36. Geciteerd naar het krantenknipsel ‘Twee hoogleraren over het gezag binnen de kerk. Prof. Fortmann (r.k.) en prof. Van Ruler (prot.) sprekers op tweede Aula-avond’, te vinden in Archief Van Ruler, inventarisnummer VII, Plakboek 3, nummer 213. Zie voor de ‘demon van de logica’ later in deze band pag. 159.

37. A.A. van Ruler, ‘Het gezag in de kerk’, in: *Wending* 8 (1953-1954), 192-199; en in: *TW5*, 78-84.

38. A.A. van Ruler, *VW6B*, 306.

39. Zie voor kruisverwijzingen later in deze band pag. 167, noot 3.

40. A.A. van Ruler, *VW4B*, 237; vgl. bijvoorbeeld: id., *VW1*, 265; id., *VW3*, 224; id., *VW4A*, 401; id., *VW4B*, 511; id., *VW5B*, 269, 291, 466; id., *VW6B*, 306; id., *TW2*, 81; id., *TW5*, 160v.; id., *RR*, 33.

41. Luco van den Brom, ‘A.A. van Ruler (1908-1970). Het heil voor de hele wereld’, in: J. Kronenburg en R. de Reuver (red.), *Wij zijn ook katholiek. Over protestantse katholiciteit*, Heerenveen 2007, 263-265. Ook in andere bijdragen in deze bundel wordt naar Van Ruler verwezen.

2.3 'Doorbraak'

Het cluster vervolgt met een niet eerder gepubliceerde tekst onder de titel 'Doorbraak'. Te midden van de andere teksten van het cluster neemt 'Doorbraak' een wat wonderlijke positie in. Het laat zich verdedigen dat de thematiek van alle andere teksten van het cluster zich laat samenvoegen onder de titel 'Aspecten van de kerk'. Bij 'Doorbraak' is dat niet het geval: doorbraak is geen aspect van de kerk.

'Doorbraak' betreft aantekeningen voor een voordracht, gehouden voor – zoals hij in zijn *Handgeschreven bibliografie* noteert – een 'kring van malcontenten' te Leiden op 24 oktober 1957.⁴² Wie tot deze kring behoorden is onbekend.⁴³ Van Ruler begint zijn voordracht met de vaststelling dat er bij sommigen sprake is van 'een zeker onbehagen over de koers van de Hervormde Kerk'. Die koers wordt, zo stelt hij, gekenmerkt door het woord 'doorbraak'.

Anders dan gebruikelijk bedoelt Van Ruler daarmee niet het politieke proces dat kort na de Tweede Wereldoorlog tot doel had de zuilen te doorbreken en dat in 1946 heeft geleid tot de vorming van de Partij van de Arbeid. In plaats daarvan gebruikt hij de term in eerste instantie in zuiver binnenkerkelijke zin: de 'doorbraak van de richtingsfronten' binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Later in zijn betoog verbreedt hij de betekenis van de term 'doorbraak'. In die term gaat het ook om 'de positie van de Hervormde Kerk in het volksleven en de staat te midden van de andere kerken'.

In drie stappen bespreekt Van Ruler het daarmee samenhangende onbehagen over de koers van de Hervormde Kerk: 1. wat zijn de oorzaken?; 2. welke facetten vallen er aan het onbehagen te onderscheiden?;⁴⁴ en 3. wat is eraan te doen? Opmerkelijk in zijn antwoord op de laatste vraag zijn uiterst kritische opmerkingen met betrekking tot de Confessionele Vereniging en de Gereformeerde Bond.⁴⁵

Dat Van Ruler zelf niet altijd even gelukkig was met de koers van de Nederlandse Hervormde Kerk is wel bekend.⁴⁶ Soms voelde hij zich binnen zijn eigen kerkgenootschap ook eenzaam. Dan kon hij zich, zoals blijkt uit een brief van Miskotte aan

42. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [1.],447.

43. De in het Van Ruler Archief bewaard gebleven brieven van het Convent van Leidse pastores (23 september 1958) en van de 'Commissie voor bijzonder kerkewerk' van de Ned. Hervormde Gemeente te Leiden (20 februari 1959) hebben betrekking op andere zaken.

44. Ik kan het niet laten hier een klein zijspoorje in te slaan. In de bespreking van de facetten van het onbehagen komt een spreuk van Van Rulers collega-hoogleraar Gilles Quispel (1916-2006) voor: 'Men slaat de bruid van Jezus Christus permanent een blauw oog' (zie later in deze band pag. 175). Deze spreuk komt nog tweemaal voor in Van Rulers werk (zie: *VW1*, 454; *VW5B*, 778). Waarschijnlijk stamt de spreuk uit mondelinge overlevering. Van Ruler en Quispel hadden respect voor elkaar. Illustratief daarvoor is een artikel van Quispel, 'Gnosis en atheïsme' in: *Het Vaderland*, 13 januari 1967. Quispel reageert daarin op brieven die hij ontving naar aanleiding van een artikel van hem in dezelfde krant op 23 december 1966. Een briefschrijfster geeft hij als raad: 'Lees eens wat van A.A. van Ruler, een bevindelijk man met een open oog voor de wereld. In Harvard zeiden zij van hem: Zo is er maar één op de wereld' (een knipsel van het artikel is te vinden in Archief Van Ruler, inventarisnummer VII, Plakboek 6, nummer 596). Zie ook later in deze inleiding pag. 55, voor een recensie door Quispel van Van Rulers boek *Waarom zou ik naar de kerk gaan?*

45. Zie later in deze band pag. 176.

46. Zie voor een analyse van de positie van Van Ruler tot de verschillende modaliteiten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk: Gijsbert van den Brink, 'Van Ruler in de Nederlandse Hervormde Kerk', in: *De reuzenzwaai*, 137-150.

Karl Barth, erover beklagen dat hij werd doodgezwegen.⁴⁷ In de aantekeningen over ‘Doorbraak’ komt wat dat betreft ook een veelzeggende opmerking voor: ‘wie het niet met de modeopvatting in politiek en theologisch opzicht eens is, wordt doodgezwegen’. Deze opmerking laat zich autobiografisch lezen.⁴⁸

Omdat Van Ruler zich in ‘Doorbraak’ helder uitspreekt met betrekking tot de koers van de Nederlandse Hervormde Kerk anno 1957, verdienen deze aantekeningen een plaats in het *Verzameld Werk*. Een passende plaats is echter niet gemakkelijk te vinden. De beste lijkt nog te midden van lezingen en artikelen over aspecten van de kerk. Ik geef toe: dat is een verlegenheidsoplossing.

2.4 Pretentie

Op dinsdagavond 4 februari 1958 betreedt Van Ruler opnieuw de Aula van de Rijksuniversiteit Utrecht. De Commissie voor Kerk en Universiteit van de Hervormde Gemeente Utrecht heeft deze zaal gereserveerd voor een serie van drie lezingen onder het motto ‘Kerk, universiteit, het openbare leven’.⁴⁹ Van Ruler is de eerste spreker in de reeks. Een week later, op 11 februari 1958, komt J.M. van Veen, de directeur van het instituut Kerk en Wereld, aan het woord over ‘De gestalte van de kerk aan de universiteit’.⁵⁰ Nog weer een week later, op 18 februari 1958, spreekt J.J. Buskes over ‘De kerk en het openbare leven’.⁵¹

Uit het motto van de lezingenreeks: ‘Kerk, universiteit, het openbare leven’ laat zich in vergelijking met de titels van de bijdragen van Van Veen en Buskes afleiden, dat Van Ruler het verzoek zal hebben gekregen zich te concentreren op het eerste woord van het motto. Of dit verzoek nog nader is gepreciseerd weten we niet. Van Ruler spreekt over: ‘De pretentie van de kerk’. Had hij zo’n vijf jaar eerder in dezelfde zaal vijf tussenkopjes nodig om orde aan te brengen in zijn verhaal over ‘Het gezag in de kerk’, nu heeft hij er veel meer nodig:

- Een vorm van godsdienst.
- De factor van de bijzondere openbaring.
- De realiteit van het eeuwige leven.

47. ‘[Van Ruler] beklagt sich immer, daß er totgeschwiegen wird’ (Brief van K.H. Miskotte aan Karl Barth, d.d. 7 mei 1965, in: K.H. Miskotte, *Verzamelde Werken, Deel 2. Karl Barth*, verzorgd door A. Geense en H. Stoevesandt, Kampen 1987, 530). Vgl. ook: Th.L. Haitjema en G.C. van Niftrik, *Theocratie en eschatologie*, Wageningen 1956, 14.

48. Zie later in deze band pag. 175. Een vergelijkbare opmerking is te vinden in: A.A. van Ruler, *VW1*, 135; in: *In gesprek met VR*, 70; zie ook de brief van Jürgen Moltmann aan Van Ruler, later in deze inleiding, pag. 32. Vgl. voorts: *In gesprek met VR*, 34 en 69 (over eenzaamheid in de theologie); en: Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: *VW1*, 46; en id., ‘Inleiding’, in: *VW3*, 23.

49. Vgl. ‘Kerk, universiteit en het openbare leven’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 24 januari 1958, 4. In zijn *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I.]464 gebruikt Van Ruler zelf de term ‘Synodelezing’.

50. Zie voor een verslag: ‘Religie als consumptieve zaak in de particuliere sector’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 13 februari 1958, 4. Van Ruler schreef twee jaar eerder ook een artikel over deze thematiek: ‘De gestalte van de kerk in de universiteit’ (thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW1*, 398-408).

51. Zie voor een verslag: “‘On-politiek christendom is onmogelijk”. Dr. J.J. Buskes sprak in Utrecht”, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 19 februari 1958, 3. Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat Van Ruler bij Buskes’ lezing aanwezig is geweest, omdat hij ernstig met hem gebrouilleerd was geraakt. Zie daarover: Dirk van Keulen, “‘Met het ergste vuil wordt gesmeten”. A.A. van Ruler in botsing met J.J. Buskes Jr. en I.A. Diepenhorst”, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, nummer 84 (juni 2016), 41-58.

- De historische bepaaldheid.
- De prediking als bemiddeling van het heil.
- De geleefde liefde.
- De stilering van de rede.
- Het recht en de kunst.
- De ware zedelijkheid.
- De kerk staat apostolair in de wereld.
- Aan de mens het antwoord!

Deze tussenkopjes maken onmiddellijk duidelijk, dat ‘De pretentie van de kerk’ een voor Van Rulers stijl van theologiseren kenmerkende lezing is. Zijn denken maakt vaak sprongen en draagt dikwijls een associatief karakter. Ruim een week later valt onder de kop ‘Aulalezing’ in het blad *Hervormd Utrecht* te lezen:

‘J.l. Dinsdag 4 Febr. sprak voor een goed bezette Aula Prof. dr A.A. van Ruler over “De pretentie van de kerk”. Een brillant opgezet betoog, speels, diepzinnig, kittelend tot tegenspraak en vragen (die dan ook in groot aantal gesteld werden), en bovenal ons stellend voor de diepten van de wijsheid Gods. Wij waren bijzonder dankbaar voor deze lezing’.⁵²

De lezing ‘De pretentie van de kerk’ is evenals ‘Het gezag in de kerk’ eerder gepubliceerd in het tijdschrift *Wending* en in *Deel 5* van Van Rulers *Theologisch Werk*.⁵³

In het Archief Van Ruler bevindt zich nog een tweede tekst onder de titel ‘De pretentie van de kerk’. Het betreft aantekeningen voor een lezing op een door het ‘bijzonder kerkewerk in Oog-in-Al’⁵⁴ georganiseerde avond in het wijkgebouw van de Mattheüskerk te Oog in Al, Utrecht, op vrijdagavond 24 november 1961.⁵⁵

Op de eerste bladzijde van het met de hand geschreven manuscript noteert mevrouw Van Ruler: ‘uitgewerkt gepubliceerd in “Wending” november 1958’. Dat kan natuurlijk niet kloppen. De aantekeningen zijn immers door Van Ruler pas in november 1961 geschreven. Hij zou wel de uitgave uit *Wending* op zijn bureau kunnen hebben gehad toen hij zijn aantekeningen maakte voor zijn betoog in de Mattheüskerk (het origineel van de Aulalezing van 4 februari 1958 ontbreekt in het Archief Van Ruler en is waarschijnlijk achtergebleven bij de redactie of de drukker van *Wending*). Of dat ook het geval is geweest, is echter maar zeer de vraag. Er zitten wel overlappingsen in het betoog. Maar de structuur en de inhoud van de tekst zijn zo anders dan de lezing uit 1958, dat het me waarschijnlijker lijkt, dat hij een geheel nieuwe lezing heeft geschreven. Opmerkelijk met het oog op de huidige tijd is in elk geval de uitspraak: ‘we moeten niet teveel leuren met het evangelie!’⁵⁶

52. ‘Aulalezing’, in: *Hervormd Utrecht*, 14 februari 1958, geciteerd naar het knipsel in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VII, Plakboek 5, nummer 551. Een verslag van Van Rulers lezing is onder de titel: ‘Het hele leven in de kerk wordt gestyleerd door de liefde’ te vinden in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 5 februari 1958, 4 (het ontbreekt in de plakboeken in het Archief Van Ruler). Dit verslag bevat alleen een samenvatting van Van Rulers lezing.

53. A.A. van Ruler, ‘De pretentie van de kerk’, in: *Wending* 13 (1958-1959), 567-581; en in: *TW5*, 66-77.

54. Vgl. de aankondiging van de avond in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 21 november 1961, 7.

55. Vgl. ‘Prof dr. Van Ruler over Pretenties van de kerk’, in: *Utrechtsch Nieuwsblad*, 25 november 1961, 4 (als knipsel ook te vinden in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VII, Plakboek 6, nummer 583). Dit artikel is niet meer dan een korte samenvatting van wat Van Ruler betoogde.

56. Zie later in deze band pag. 198.

Omdat Van Ruler dus in staat was om onder dezelfde titel twee verschillende lezingen te houden, verdient ook deze niet eerder gepubliceerde tekst uit 1961 een plaats in het *Verzameld Werk*. De lezing uit 1958 heeft nu de titel: ‘De pretentie van de kerk (I)’; de lezing uit 1961: ‘De pretentie van de kerk (II)’.

2.5 Instituut

In de loop van de jaren vijftig komt een thema op, dat zowel binnen de kerk als daarbuiten tot veel strijd en discussie zal leiden: instituten en het institutaire. Voor Van Ruler was dit een belangrijk thema. Reeds in een lezing in 1957 benadrukt hij dat men permanent bereid moet zijn ‘naar nieuwe gestalten te zoeken: de gestalten zelf zijn veranderlijk’. Tegelijkertijd stelt hij: ‘zonder gestalten te willen leven is onmenselijk en onbarmhartig’.⁵⁷ In een in november 1970, enkele weken voor zijn dood, gepubliceerd opstel vindt hij zich op over mensen die stellen dat instituten moeten worden opgeheven, omdat daaraan ‘altijd gezag en zelfs macht en geweld’ verbonden zijn – en dat zijn ‘vieze woorden’. Van Ruler antwoordt: ‘Persoonlijk begrijp ik daar totaal niets van. Zelfs al leefden we in de staat van de rechtheid, dan leefden we toch in een gemeenschap. Die moet toch geleed, geordend, gestructureerd zijn? Kan dat ooit zonder instituten? Maar we leven niet in de staat van de rechtheid! Als men dan toch een broederschap van goedwillende mensen wil, zonder instituten, zonder macht en geweld, moet men dan niet eerst alle mensen tot op de fundamenten van hun bestaan bekeren en wederbaren? En bereikt men dat door met macht en geweld de structuren te verpletteren? Naar mijn inzicht zijn het allemaal afgestompte, niet volgroeide handjes: een wereldlijke interpretatie van de bijbelse begrippen zónder de theocratie, verandering van de structuren zónder een, ook institutaire, structuur van denken en willen’.⁵⁸

Van Ruler heeft aan het begin van de jaren zestig twee teksten expliciet gewijd aan de thematiek van het institutaire in relatie tot de kerk. De eerste heeft als titel: ‘Instituut en kleine groep als vormen van de kerk’. Dit zijn, zoals hij in zijn *Handgeschreven bibliografie* schrijft, aantekeningen voor een voordracht gehouden op 7 november 1960 tijdens een ‘pannenkoekenmaaltijd Stud. Fac. Rhijnauwen’.⁵⁹ Het is niet helemaal duidelijk wat daarmee wordt bedoeld. Ik houd het erop, dat het gaat om een spreekbeurt voor studenten in wat nu het ‘Theehuis Rhijnauwen’ (bij Amelisweerd) heet en waar ook anno 2020 nog pannenkoeken worden geserveerd. Van Ruler begint zijn voordracht met een heldere stelling:

‘Er dient differentiatie van het institutaire geheel van de kerk in kleine groepen plaats te vinden én er dient integratie van de kleine groepen in het grote geheel plaats te vinden’.

Beide kanten van de stelling worden vervolgens voorzien van een reeks becommentarierende opmerkingen. De aantekeningen voor deze voordracht worden in deze band voor het eerst gepubliceerd.

57. A.A. van Ruler, *VW6B*, 237.

58. A.A. van Ruler, *VW1*, 502.

59. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I],576.

De tweede tekst heeft als titel: ‘De betekenis van het institutaire (in de kerk)’. Oorspronkelijk is dit een ‘nota’, geschreven voor een bijeenkomst op 5 en 6 mei 1961 van de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie van de Nederlandse Hervormde Kerk.⁶⁰ De door Van Ruler geschreven tekst is in uitgetypte vorm (zeventien pagina’s) waarschijnlijk verspreid onder de leden van deze Raad. Van Rulers eigen exemplaar wordt in het Archief Van Ruler bewaard. Het document is geheel beschreven: op de eerste pagina zijn gedeelten doorgehaald; op andere bladzijden zijn opmerkingen in de marge van de tekst geschreven. De doorgehaalde gedeelten zijn nog wel leesbaar. De doorgehaalde eerste zinnen van de inleiding geven de ontstaansgeschiedenis van de tekst weer:

‘Blijkens de notulen van de vergadering van de Raad van 11 en 12 november 1960, blz. 18, nam ik op mij, een “nota” over dit onderwerp samen te stellen. Met het begrip “nota” kan men gelukkig veel kanten uit. Ik vat het nu op in deze zin, dat het mijn taak is, een aantal aspecten en gezichtspunten aan te wijzen, waarop men moet letten, als men discussieert over de betekenis van het institutaire (in de kerk).

Dat is een andere taak dan die, welke men heeft, wanneer men in concept een stuk van de generale synode moet voorbereiden. Over de vraag, of het gewenst is en of het mogelijk zou zijn, dat er een verklaring of herderlijk schrijven van de synode inzake het onderwerp uitging, verkeer ik in het onzekere. Het lijkt mij wel gewenst, dat de Raad daarover opzettelijk zijn gedachten laat gaan. In ieder geval beproef ik in het volgende niet, het concept voor zo’n stuk te schrijven’.⁶¹

Na inleidende opmerkingen bestaat Van Rulers tekst uit negen paragrafen:

1. De bezwaren tegen het institutaire.
2. De zichtbaar-wording van het éne volk van God.
3. Is het institutaire ongeestelijk?
4. De gemeenschappelijkheid en de gestaltelijkheid.
5. Het instituut en de enkele mens.
6. De apartheid van de (institutaire) kerk.
7. Het oecumenische aspect van het vraagstuk.
8. Is het institutaire star?
9. De kerk in de wereld.

Tijdens de bespreking in mei 1961 door de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie heeft Van Rulers tekst voor veel discussie gezorgd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit puntsgewijs genoteerde aantekeningen, die Van Ruler op de achterzijde van zijn exemplaar van de getypte tekst heeft geschreven. Zo vat hij – ik citeer enkele voorbeelden om een indruk te geven – de opmerkingen van kerkhistoricus A.J. Rasker (1906-1990)⁶² samen met de woorden:

60. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I.]559.

61. A.A. van Ruler, ‘De betekenis van het institutaire (in de kerk)’. Nota voor de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie, 5 en 6 mei 1961. Getypte versie in: Archief Van Ruler, inventarisnr. I.599, p. 1.

62. Zie over Rasker: *BLGNP, Deel 5*, 416-418. Tijdens zijn studie jaren te Groningen raakte Van Ruler met Rasker bevriend (vgl. Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: A.A. van Ruler, *VWI*, 60; id., ‘Inleiding’, in: *VW4A*, 41). Kort na de Tweede Wereldoorlog schroomde Rasker niet zeer kritisch te reageren op

‘te optimistisch; veel gevaren, schade i.d. geschiedenis
 Xp⁶³ had geen gedaante of heerlijkheid – dat moet ook fungeren: polariteit
 pretentie: dat God hier werkzaam is – ook plaats voor schuldbelijden, en lijden
 profetie: profeten breken ook instituten af’.

De mening van natuurwetenschapper C.J. Dippel (1902-1971),⁶⁴ die in 1947 bekend werd door het boek *Kerk en wereld in de crisis*,⁶⁵ vat Van Ruler samen als:

- ‘1. alles onderschrijven – toch m[et] h[et] geheel n[ie]t eens zijn
 hoofdzaak is n[ie]t dat er ook schaduwzijden zijn
 zó gemotiveerd – dan wordt de verwondering weggenomen: alles wordt van-
 zelfsprekend
 alle vormen sterven en staan op – voortdurend
 wanneer en hoe weer opstaan
 welke vormen wil de Heer: criteria
2. Kerk als maatschappel. instituut – J[e]z[us] Xp als instituut (door God ge-
 wild) – schepping (directheid)
 pijnlijke begeleiding – doet mij gedistantieerd staan: álles goedpraten
 stam t[e]g[en]w[oordig] verdord? hoofdzaak is vrucht en bloesem
 skelet is nodig – m[aa]r n[ie]t te verheerlijken
 De criteria!’

De godsdienstsocioloog P.H. Vrijhof (1919-2007)⁶⁶ brengt naar voren:

‘vaagheid en verwarring i.d. begrippen
 skelet is er natuurlijk: institutionalisering // ademhaling: geen open deuren in-
 trappen
 doel van de nota: n[ie]t meteen apologie v.h. instituut: kleine incognito-groepen
 onlustgevoelens, morele gevoelens: dat soort mensen er in betrekken
 aanpassing a.d. t[e]g[en]w[oordige] mens en samenleving: dát is de problematiek
 plaats van godsd. en geloof t[e]g[en]w[oordig]
 structuur v.d. kerk: organisatie ≠ instituut; instituut – traditie, starheid? in
 processen van verandering begrepen de- en re-institutionalisering
 plaats v.d. kleine groep
 dat is opener dan deze apologie
 waar komt die verontrusting van t[e]g[en]w[oordig] vandaan? wat wil men daar-
 mee? dat moet je analyseren
 i.d. t[e]g[en]w[oordige] tijd’

een van de concretisering van Van Rulers theocratische visioen; zie daarover mijn ‘Inleiding’, in: *VW6A*, 45-48.

63. Van Ruler schrijft de Griekse letters Xp als aanduiding van: Christus.

64. Zie over Dippel: *BLGNP, Deel 5*, 139-141.

65. C.J. Dippel, *Kerk en wereld in de crisis. Een appèl tot christelijke solidariteit in een democratisch-socialistische politieke en maatschappelijke omwenteling*, 's-Gravenhage 1947.

66. Pieter Hendrik Vrijhof (1919-2007) studeerde sociale geografie. Na afronding van zijn studie (1946) werkte hij aan het Sociologisch Instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk. Voorts was hij lector (1970-1980) en hoogleraar (1980-1984) godsdienstsociologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (informatie ontleend aan: H.E.S. Woldring, *Reformatie maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19^e eeuw tot heden*, Kampen 1980, 449; en de ‘catalogus professorum’ van de Universiteit Utrecht, te raadplegen op de website: <https://profs.library.uu.nl/>).

Kerkelijk hoogleraar P.J. Roscam Abbing (1914-1996)⁶⁷ meent:

‘zichtbaarheid v.h. volk Gods, pneumatisch én christologisch 7

het speciale in de openbaring: dus n[ie]t vanzelfsprekend

1. iets voorzichtiger: meer spanningsverhoudingen: gemeente/enkeling; gemeente sub./obj.; innerlijk/uitw.
2. een grote apologie voor het institutaire: daar is iedereen het mee eens en toch is het een probleem
er worden geen partners genoemd; soms: is het wel de moeite waard?
toch is het een nood
de partners wortelen n[ie]t i.e. ketterij; m[aa]r in een nood; ze praten van onbezonnen
3. de aard v.h. institutaire blijft open – dat is bescheiden
de verzoeken v.h. instituut moeten even breed behandeld
de starheid – aanpassingsmoeilijkheid – kan structureel verkeerd zijn
(mondigheid v.d. gemeente stukslaan)
4. order ≠ organisation’

G.C. van Niftrik (1904-1972),⁶⁸ eveneens hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk, brengt naar voren:

‘J[e]z[us] als inst[ituu]t: zichtbaarheid, objectiv., organ., – historiciteit: dus het denken over het institutaire christologisch: i.d. dood geven – pneumatisch

lichaam opgestaan – eschatologisch

massief aanvaarden v.d. schepping en de stoffelijkheid: kritisch element v.d. dood v. Xp – opst[anding] des vleses

ruimte voor Paul Tillich: vormgeving – máár: dat is ook verraad: profetische kritiek

het brute factum wordt i.d. dóód gegeven’

Uit deze vijf voorbeelden (en er zouden er meer te noemen zijn) wordt duidelijk, dat Van Rulers betoog binnen de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie veel vragen heeft opgeroepen. Weerstand blijkt ook uit drie schriftelijke reacties die na de bijeenkomst in mei 1961 zijn geschreven.

Freelance theologe (zo noemde ze zichzelf) E. Flesseman-van Leer (1912-1991)⁶⁹ vindt het geen probleem, dat Van Rulers nota hier en daar ‘wat te duister en moeizaam’ is en dat daarin de nodige stokpaardjes worden bereden. De nota is immers voor ‘intern gebruik’. Zij vervolgt met een genuanceerd betoog. Enerzijds heeft zij waardering:

‘De grote verdienst [*sic!*; DvK] van de nota is m.i., dat daarin duidelijk naar voren is gebracht, dat het institutaire een absoluut noodzakelijk aspect van de kerk is, en vooral ook, dat dat niet iets is wat te betreuren valt. Bovendien, dat kritiek op het institutaire slechts vorm kan vinden in een nieuw instituut. Ook kan ik het er geheel mee eens zijn dat de nota grote nadruk legt op de zichtbaarheid en de apartheid van de kerk in de wereld, en dat met klem ge-

67. Zie over Roscam Abbing: *BLGNP, Deel 6*, 250-254.

68. Zie over Van Niftrik: *BLGNP, Deel 6*, 384-387.

69. Zie over Flesseman-van Leer: *BLGNP, Deel 5*, 337-338.

steld wordt, dat het oecumenisch vraagstuk van de eenwording der kerken uiteindelijk moet uitlopen op dat van de eenwording der instituten, d.w.z. van de (ook organisatorisch) ene, zichtbare kerk'.

Anderzijds spreekt zij ook onomwonden haar kritiek uit. Zij is van mening,

'[...] dat het aspect van het gevaar, dat in het institutaire van de kerk ligt, niet genoeg gehonoreerd is. Er wordt in de nota op blz. 1 gezegd, dat het institutaire in de kerk niet los staat van het grotere levensgeheel, d.w.z. dat het een aspect is van een veel meer omvattende werkelijkheid. Accoord. Maar ik meen, dat hèt grote gevaar hierin bestaat, dat het instituut reeds de neiging heeft zich zelf te verzelfstandigen, dat het dus in de kerk zich los maakt van het pneumatische. Een groot deel van de tegenstand, die het institutaire ondervindt, komt m.i. juist hierdoor, dat men het instituut niet meer als vehikel van de Geest kan ervaren. Ook in de kerk merken wij allerwegen de werking van de "law of Parkinson" en men komt er niet door er alleen maar op te wijzen, hoe noodzakelijk het institutaire is.⁷⁰

Mijn tweede overall bezwaar ligt hierin, dat het ondanks de uitvoerige nota niet duidelijk is geworden, wat onder het instituut of het institutaire verstaan wordt. Is het de zichtbaarheid of de uiterlijke gestalte? Alleen dan kan ik begrijpen dat blz. 5 gezegd wordt dat Jezus als historische persoon hèt institutaire is, en dat de schrift, het ambt, de traditie, alles "institutair" is.⁷¹ In die zin is dan echter ook de vroege apostolische kerk institutair of b.v. de Quakergemeenten. Maar dan zijn m.i. ook huisgemeenten en kleine groe[p]en even institutair als een kerk in aaneengesloten organisatie;⁷² dit schijnt op blz. 4 ontkend te worden.⁷³

Fundamenteel voor het hele betoog acht ik de stelling, dat zowel vanuit de schepping gezien alsook eschatologisch het institutionele wezenlijk en Godgewild is. Hier zou ik ook aan beide zijden een vraagteken willen plaatsen.

De nota stelt blz. 7,8 dat het (geschreven) recht een wezenlijk aspect van het institutaire is en vraagt dan, of dit uit de zonde is.⁷⁴ Hier zou ik de weder-vraag willen stellen wat het dan betekent, dat het kennen van goed en kwaad in de bijbel in verband met de val gezien wordt. Is de noodzaak van recht en regeling niet een aanwijzing, dat de mens niet (langer) in de ongebroken afhankelijkheid van God leeft?⁷⁵

En wat het eschatologisch perspectief betreft, ik meen dat het onmogelijk is het begrip "nieuwe aarde, waarop gerechtigheid woont"⁷⁶ concreet te vullen. Hier ligt toch niet slechts de telos, maar ook de finis van alles, wat wij onder "samenleving der mensen" verstaan. Hoogstens zal men zich, speculerend, af

70. Van Ruler noteert naast deze zin: 'hoe dan wel? door te zeggen dat het zo gevaarlijk is?'

71. Zie later in deze band pag. 211.

72. Van Ruler noteert naast deze zin: 'inderdaad'.

73. Van Ruler noteert na deze woorden: 'Neen'.

74. Zie later in deze band pag. 214.

75. Van Ruler noteert naast deze zin: 'zelf zonde? of maatregel t[e]g[en] de zonde?'

76. Zie later in deze band pag. 214; vgl. ook 755.

kunnen vragen, of niet “de wet Gods die in het hart geschreven is” alle uiterlijke ordening en regeling overtollig maakt’.⁷⁷

Godsdienstsocioloog P.H. Vrijhof, die ik zojuist al noemde, schrijft een korte brief aan de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie. Hij richt zich vooral op de vraag: hoe nu verder? en adviseert:

‘In de volgende bespreking moet m.i. de vraag aan de orde komen, welke vormen van het institutaire in onze samenleving noodzakelijk (kunnen en moeten) worden geacht. Tevens zal daarbij duidelijk moeten worden, of en in hoeverre deze vormen het institutaire als zodanig (moeten) aantasten. Hierachter schuilt de belangrijke vraag naar de (sociologische) relativering der theologische analyse. Een vraag, die in ons land nog veel te weinig aan de orde [wordt] gesteld’.⁷⁸

De laatste zin laat zich lezen als onverholven kritiek aan het adres van Van Ruler.

De hervormde predikant J.H. van Beusekom (1920-2000), die enkele jaren eerder aan de Rijksuniversiteit Utrecht is gepromoveerd op de dissertatie *Het experiment der gemeenschap*,⁷⁹ neemt ook de moeite om schriftelijk te reageren in de vorm van een drie pagina’s lang betoog. Hij is van mening dat er in Van Rulers nota ‘voortdurend verrassende en zeer verhelderende dingen’ worden gezegd. Tegelijkertijd kan hij zich niet aan de indruk onttrekken, ‘dat er telkens óók weer gesproken wordt tot door de schrijver zelf eerst opgeroepen tegenstanders’. Daarom stelt hij dat Van Ruler opponeert tegen karikaturen. Voorts vraagt hij zich af, waarom Van Ruler niet – na eerst een korte fenomenologische inleiding over het institutaire in het algemeen te hebben gegeven – een helder theologisch uitgangspunt kiest waaruit zou blijken ‘dat het institutaire in de kerk óók nog van geheel *eigen* aard is’. Na een reeks concrete punten van kritiek komt hij tot de conclusie,

‘[...] dat ik de publicatie van de nota in déze vorm zou betreuren. Er staan telkens weer voortreffelijke dingen in te lezen, maar ik vrees, dat de strekking van de nota in déze vorm aan de bedoelde gesprekspartners grotendeels voorbijgaat, omdat zij zich er niet voldoende in hun eigenlijke Anliegen in herkennen. Alleen de conformisten en de traditionalisten in de kerk krijgen een flinke wind in de zeilen, en dat onverwacht uit een onverdachte windrichting’.⁸⁰

Na de bespreking in mei 1961 moet Van Ruler zich nog langdurig met de thematiek hebben beziggehouden. In het Archief Van Ruler bevinden zich namelijk twee andere zeer omvangrijke documenten onder de titel ‘De betekenis van het institutaire (in de kerk)’ – het ene is met de hand geschreven, het andere getypt (vijfenvijftig pagina’s). Het betreft een herschreven en nader uitgewerkte versie van de nota voor

77. E. Flesseman-van Leer, ‘Opmerkingen bij de nota van Professor van Ruler’, in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,559.

78. P.H. Vrijhof aan de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie, 25 oktober 1961, te vinden in Archief Van Ruler, inventarisnummer I,599.

79. Johan Hendrik van Beusekom (1920-2000), hervormd predikant te Zunderdorp (1946), Breskens (1949) en Amsterdam (1959-1986). J.H. van Beusekom, *Het experiment der gemeenschap. Een onderzoek naar de plaats en functie van de “orde” in de reformatorische kerken*, Den Haag 1958.

80. J.H. van Beusekom aan de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie, 11 oktober 1961, te vinden in Archief Van Ruler, inventarisnummer I,599.

de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie. Hij noemt het zelf 'een traktaat, dat de grenzen van een tijdschriftartikel overschreed' en hoopt er een andere publicatiemogelijkheid voor te vinden.⁸¹ Dat laatste is niet gelukt. Het zal er ook niet meer van komen. Zowel de met de hand geschreven als de getypte versie is namelijk incompleet. Beide versies hebben de volgende paragraaftitels:

Inleidende opmerkingen

1. De bezwaren tegen het institutaire
2. De zichtbaar-wording van het éne volk van God
3. Is het institutaire ongeestelijk?
4. Meerwaarde van de gemeenschappelijkheid?
5. De gestaltelijkheid noodzakelijk kwaad?
6. Het institutaire niet ook doel in zichzelf?
7. Het instituut en de enkele mens

Deze (waarschijnlijk incomplete) indeling vertoont overeenkomsten en verschillen met de eerder (pag. 21) geciteerde indeling van de nota voor de Raad van de zaken van Kerk en Theologie. Vooruitlopend op de beoogde publicatie van zijn traktaat trekt Van Ruler zich niets aan van de wens van J.H. van Beusekom om de aan de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie aangeboden nota niet 'in deze vorm' te publiceren. Want wanneer de redactie van het tijdschrift *Kerk en Theologie* hem in 1967 vraagt zijn nota af te staan voor publicatie, doet hij dat in 'slechts enigszins gewijzigde' vorm.⁸² Later neemt mevrouw Van Ruler de nota ook op in *Deel 4* van het *Theologisch Werk*.⁸³

Wanneer Van Rulers nota zo voor een breed publiek toegankelijk wordt, hoe wordt dan op de tekst gereageerd? Een veelzeggende reactie wil ik hier naar voren halen, namelijk die van C. Graafland. Hij publiceert in 1975 een door de Willem de Zwijgerstichting uitgegeven brochure over secularisatie. Aan het slot van zijn betoog beschrijft hij verscheidene houdingen ten opzichte van de voortgaande secularisering van de Nederlandse samenleving. Een daarvan is die van Van Ruler. Deze kenmerkt zich volgens Graafland door een dialectiek, die 'moeilijk in een greep [is] te vangen'. Enerzijds kenmerkt Van Rulers theologie zich door 'een conservatieve opstelling, die zich concretiseert in een vasthouden aan de traditionele plaats van de kerk en de kerkelijke instituties'. Graafland verwijst daarbij naar het opstel 'De betekenis van het institutaire (in de kerk)'. Dit impliceert 'een volstrekt negatieve houding tegenover de moderne secularisatie'. Anderzijds signaleert Graafland bij Van Ruler 'een positief genietende levenshouding, waarin het leven in zijn pure gestalte wordt gevierd'. Dat impliceert een veel positievere houding ten opzichte van de secularisatie.⁸⁴

81. Zie later in deze band pag. 206.

82. Zie later in deze band pag. 206. Het is niet duidelijk wat Van Ruler bedoelt met 'redactie': de 'eindredactie' of de 'brede redactie'. Waarschijnlijk gaat het om de 'eindredactie' van *Kerk en Theologie*, die in 1967 bestond uit: Th.L. Haitjema, A.F.N. Lekkerkerker en G.C. van Niftrik. De 'brede redactie' bestond uit A.J. Bronkhorst, E. Emmen, K.H. Miskotte, H. Schroten, A. van Selms, L.D. Terlaak Poot en Van Ruler zelf. Lekkerkerker typeert Van Rulers opstel enkele jaren later als 'brillant artikel' (in een recensie van Van Rulers *TW4* in: *KTh* 23 (1972), 390).

83. A.A. van Ruler, 'De betekenis van het institutaire (in de kerk)', in: *KTh* 18 (1967), 309-335; en in: *TW4*, 176-200.

84. C. Graafland, *Gods geseclariseerde wereld*, 's-Gravenhage 1975, 42.

In datzelfde jaar 1975 schreef Berkhof zijn veelgeciteerde opstel ‘Een kwarteeuw theologie’. Uiteraard besteedt hij daarin aandacht aan Van Ruler. Hij schrijft onder meer:

‘Maar zoals Van Ruler God als een grote schaatser beschouwde, die zijn rechte baan trekt door krachtige halen beurtelings naar links en naar rechts, zo wilde hij zelf ook theologiseren. En toen hij in 1970 stierf, was hij net aan een lange rechtse haal bezig’.⁸⁵

Het is de vraag wat Berkhof bedoelt met ‘net [...] bezig’. Het eigenlijk uit 1961 daterende, maar pas in 1967 verschenen ‘De betekenis van het institutaire (in de kerk)’ kan blijken de reacties binnen de Raad voor de zaken van Kerk en Theologie en de reactie van Graafland tot die ‘lange rechtse haal’ worden gerekend.⁸⁶

2.6 Ook doel in zichzelf

Het volgende opstel heeft als titel: ‘De kerk is ook doel in zichzelf’. Voor de achtergrond waarbinnen deze tekst heeft gefunctioneerd, moeten we naar Duitsland. Later in deze inleiding komt nog een andere tekst aan de orde die eveneens een Duitse achtergrond heeft. Daarom is het zinnig hier eerst nader stil te staan bij Van Rulers Duitse contacten. Tijdens de jaren vijftig en zestig is Van Ruler verscheidene keren in Duitsland geweest voor het bijwonen van conferenties en het verzorgen van lezingen of gastcolleges:

- Berlin, 10 oktober 1953: Der Wissenschaftler in dieser Zeit.⁸⁷
- Rheydt (evangelische Studenten-Konferenz), 14 april 1955: Kirche und Kultur.⁸⁸
- Ebernburg (Pfalz), 14 april 1956: Die Todesstrafe.⁸⁹
- Ebernburg (Pfalz), 15 april 1956: Auferstehung der Toten (Morgenandacht).⁹⁰
- Ebernburg (Pfalz), 16 april 1956: Die Notwendigkeit einer trinitarischen Theologie (ook als lezing uitgesproken te Münster, 26 mei 1956; te Hamburg, 1 juli 1956; te Göttingen, 3 juli 1956; te Oberhausen, 19 november 1956; en te Driebergen voor een groep Duitse predikanten op 19 juni 1957).⁹¹
- Ebernburg (Pfalz), 17 april 1956: Probleme der Niederländischen Theologie und Kirche heute.⁹²

85. H. Berkhof, ‘Een kwarteeuw theologie’, in: *KTh* 26 (1975), 121v.

86. Zie voor een analyse van het motief van het institutaire in Van Rulers theologie ook: A.N. Hendriks, *Kerk en ambt in de theologie van A.A. van Ruler*, 204-208.

87. Voor het eerst gepubliceerd in: A.A. van Ruler, *VWI*, 99-105.

88. Een uitwerking van deze lezing werd als brochure uitgegeven: A.A. van Ruler, *Gestaltung der Christ in der Welt. Über das Verhältnis von Kirche und Kultur*, Neukirchen 1956 (Heft 3 in de reeks ‘Bekennen und Bekenntnis. Anregungen aus ökumenischem Gespräch’. Deze reeks werd in samenwerking met Hans Helmut Eßer, Jürgen Moltmann, Jürgen Schroer en Wolf-Udo Schmidt uitgegeven door Hermann Keller). De tekst is thans ook te vinden in: A.A. van Ruler, *VW6B*, 186-223.

89. Een Nederlandstalige tekst van de lezing wordt bewaard in: Archief Van Ruler, inventarisnr. I,383.

90. Van Ruler noemt deze morgenwijding in zijn *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]386: ‘Duitse preek Zo 15.4.56 Pfalz Ebernburg’. De tekst ontbreekt in het Archief Van Ruler.

91. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]382. De Nederlandse vertaling van de lezing is thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VWI*, 262-280.

92. Het vier pagina’s tellende (Duitstalige) origineel voor de voordracht wordt bewaard in: Archief Van

- Hamburg (reformierte Gemeinde), 2 juli 1956: Die Weltoffenheit des christlichen Glaubens (op 4 juli 1956 ook als lezing uitgesproken op een ‘Rel[igions]-paed[agogisches] Seminar’ te Göttingen).⁹³
- Göttingen (Vorlesungen aan de Universiteit), 18-19 januari 1957: Grundzüge einer Pneumatologie.⁹⁴
- Bentheim, 12-13 juni 1957: Christuspredigt und Reichspredigt.⁹⁵
- Bethel (Theologische Hochschule), 21 mei 1958: Die prinzipielle, geistliche Bedeutung der Frage nach dem Verhältnis zwischen Kirche und Staat.⁹⁶
- Wuppertal (Theologische Hochschule), 10 juli 1958: Christologie und Pneumatologie (ook gehouden in een niet nader genoemde plaats in de Pfalz in 1961; en te Münster op 30 november 1962).⁹⁷
- Düsseldorf, 8 juni 1959 en Dinslaken, 9 juni 1959: Das Leben und das Werk Calvins.⁹⁸
- Oldenburg, 29 juni 1960: Kirche des Apostolates und Kirche der Apostel.⁹⁹
- Rheydt (‘Ref. Konf. am Niederrhein’), 1 juni 1961: Die Kirche Jesu Christi heute in der Welt.¹⁰⁰
- Münster, 23-26 augustus 1961: Der Kommunismus als Stachel für die Christenheit. Als gevolg van gezondheidsproblemen heeft Van Ruler niet naar Münster kunnen reizen om zijn lezing te houden.¹⁰¹
- Bad Dürkheim (in het Martin Bucer Haus), 23-26 oktober 1961: Prinzipielle Fragen in der ökumenischen Bewegung (en ook de eerdergenoemde lezingen: Kirche des Apostolates und Kirche der Apostel; en Christologie und Pneumato-

Ruler, inventarisnummer I,384. Van Ruler noteert zeven ‘problemen’: 1. ‘Der Christ in der Gesellschaft’; 2. ‘Die Frage des Bekenmens und des Bekenntnisses’; 3. ‘Die apostolische Sicht auf das Wesen der Kirche’; 4. ‘Die Amtsfrage’; 5. ‘Die Frage der Pneumatologie’; 6. ‘Die Barthsche Theologie’; 7. ‘Die Patristik und die Gnosis. Philologie und Historie’. De laatste zin duidt een toekomstig probleem aan: ‘Eine Frage wird: die Kirchlichkeit der theol. Wissenschaft’.

Tijdens de dagen te Ebernburg hebben de Duitse gastheren Van Ruler met de auto ‘rondgereden in dat prachtige bosgebied en hem een vakantiehuis laten zien van de kerk. Dat stond in Klingenmünster, een heel klein dorpje midden in de bossen. Vanaf dat moment (zomer 1956) zijn wij, het gezin Van Ruler, gedurende zo’n 10 jaar ieder jaar daar op vakantie gegaan. De eerste keer mijn ouders, oudste broer Dick en ik. Dat was om het uit te proberen. De jaren daarna gingen we met alle kinderen en eventuele schoonkinderen of vrienden/vriendinnen’ (e-mail van dochter Janneke van Ruler aan Dirk van Keulen, 5 november 2018).

93. In zijn *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]395 schrijft Van Ruler: ‘Verschijnt in een Duits blad’ en voegt later toe: ‘Is niet gebeurd’. De tekst van de lezing wordt bewaard in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,395.
94. In Nederlandse vertaling thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW4A*, 289-338.
95. In Nederlandse vertaling opgenomen in deze band pag. 592-604. Vgl. ook later in deze inleiding paragraaf 4.3 en 4.4.
96. Deze lezing werd gepubliceerd in: *Zeitschrift für evangelische Ethik* 3 (1959), 220-233; thans ook te vinden in: A.A. van Ruler, *VW6B*, 530-544.
97. Vgl. over deze lezing: Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: *VW4A*, 75-76.
98. A.A. van Ruler, ‘Das Leben und das Werk Calvins’, in: Jürgen Moltmann (Hg.), *Calvin-Studien 1959*, Neukirchen 1960, 84-94 (op te nemen in *VW7A*).
99. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]565. De tekst van de lezing wordt bewaard in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,565.
100. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]607. De tekst van de lezing wordt bewaard in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,607.
101. Stellingen voor de lezing worden bewaard in Archief Van Ruler, inventarisnummer I,613 Een Nederlandse versie van de tekst is thans te vinden in: A.A. van Ruler, *VW6B*, 275-280.

logie; de inleiding van het laatstgenoemde stuk gebruikte Van Ruler als Bibelar-
beit).¹⁰²

– Bonn, 8 december 1966: Die Kirche ist auch Selbstzweck.

Naast deze bezoeken aan Duitsland kunnen nog worden genoemd:

– Bossey ('oecumenische studie-cursus voor theol. studenten'), 4 augustus 1959: Die Beziehung zwischen Kirche und christlichen Kultur von unserer missionarischen Aufgabe her gesehen.¹⁰³

– Wien (Eerste Europese Theologencongres), 24 september 1969: Christozentrik und Wissenschaftlichkeit in der systematischen Theologie.¹⁰⁴

Dit overzicht maakt duidelijk, dat Van Ruler tussen 1953 en 1961 bijna jaarlijks in Duitsland is. Daarna is hij nauwelijks meer op reis. De reden daarvoor vormen zijn gezondheidsproblemen.¹⁰⁵ Zeer opvallend in het overzicht is ook, dat Van Ruler nooit in Duitsland heeft gesproken naar aanleiding van zijn boek *Die christliche Kirche und das Alte Testament*. Wanneer dit boek in 1955 verschijnt, baart het opzien en een reeks toonaangevende Duitse oudtestamentici neemt de pen op om Van Ruler te bestrijden: Hans-Joachim Kraus, Hans Walter Wolff, Claus Westermann, Walter Zimmerli. De enige die in dit rijtje ontbreekt is Gerhard von Rad.¹⁰⁶

Tijdens een van zijn bezoeken aan Duitsland leert Van Ruler de dan nog jonge theoloog Jürgen Moltmann (geb. 1926) kennen. Moltmann heeft de naam van Van Ruler waarschijnlijk voor het eerst gehoord in de zomer van 1950 of 1951 tijdens zijn theologiestudie te Göttingen. Otto Weber, hoogleraar systematische theologie aldaar, bespreekt dan met zijn studenten (tot wie Moltmann behoort) het door hem vertaalde hervormde synoderapport *Fundamenten en Perspektiven van Belijden*.¹⁰⁷ Daarbij heeft Weber ook over Van Ruler gesproken.¹⁰⁸

Enkele jaren later ontmoeten beiden elkaar tijdens een van Van Rulers bezoeken aan Duitsland. De eerste ontmoeting is voor Moltmann heel belangrijk geweest. In zijn autobiografie *Weiter Raum* schrijft hij daarover:

'Er begann seinen Vortrag mit dem Satz: „Ich rieche eine Rose und ich rieche das Reich Gottes“. So etwas hatte ich noch nie gehört und Karl Barth wäre so etwas wohl auch nicht eingefallen. Van Ruler überzeugte mich dass

102. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]622. De tekst van de in het Duits gehouden lezing wordt bewaard in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,622. Een Nederlandse vertaling van de lezing: 'Principiële vragen in de oecumenische beweging' werd gepubliceerd in: *Verw&Volt*, 67-80 (op te nemen in VW7A).

103. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]522. De tekst van de lezing wordt bewaard in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,522.

104. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]760. Van Rulers lezing is in Nederlandse vertaling thans te vinden in: A.A. van Ruler, VW1, 366-380.

105. Zie over zijn gezondheidsproblemen ook later in deze inleiding paragraaf 3.4.

106. Zie voor de receptiegeschiedenis van Van Rulers *Die christliche Kirche und das Alte Testament*: Dirk van Keulen, 'Inleiding', in: A.A. van Ruler, VW2, 53v.

107. *Lebendiges Bekenntnis. Die „Grundlagen und Perspektiven des Bekennens“ der Generalsynode der Niederländischen Reformierten Kirche von 1949*, eingeleitet und übersetzt von Otto Weber, Neukirchen 1951 (1959²).

108. Jürgen Moltmann, *Weiter Raum. Eine Lebensgeschichte*, Gütersloh 2006, 55 (waar hij dateert in het jaar 1950); vgl. id., 'Gestaltwerdung Christi in der Welt', in: *De reuzenzwaai*, 113 (waar hij dateert in het jaar 1951).

Barth denn doch nicht alles und auch nicht alles sehr gut gesagt hätte, was Theologie heute zu sagen habe. Er brachte mich auf die Spur der Vorwärts-Hoffnung in der Eschatologie für das Reich Gottes und seine Gerechtigkeit auf dieser Erde'.¹⁰⁹

Moltmann leert van Van Ruler, zoals hij ook elders in zijn oeuvre schrijft, dat er een andere theologie dan die van Karl Barth mogelijk is:

‘Ich war damals überzeugt, dass Karl Barth alles schon gedacht und gesagt habe, was in der systematischen Theologie zu denken und zu sagen sei, und dass er es so gut gesagt habe, dass es nach ihm keine andere oder neue Theologie mehr geben könne. Von diesem Irrtum hat mich Van Ruler geheilt’.¹¹⁰

Zo heeft Van Ruler Moltmann geïnspireerd een eigen theologische weg in te slaan. Tevens is Van Rulers methode van theologiseren voor Moltmann belangrijk geweest.¹¹¹

Maar wanneer hebben Van Ruler en Moltmann elkaar voor het eerst ontmoet? In zijn autobiografie schrijft Moltmann dat deze eerste ontmoeting plaatsvond op een ‘Tagung’ in het jaar 1956 waarop Van Ruler zou hebben gesproken over ‘eine „Theologie des Apostolats“ und eine Theologie des Exodus und des Reiches Gottes’.¹¹² In zijn bijdrage aan de conferentie ter gelegenheid van Van Rulers honderdste geboortedag (10 december 2008 te Amsterdam) zegt hij iets anders: ‘1957 hörte ich Van Ruler selbst auf einer theologischen Konferenz in Bentheim (Deutschland), über „Christuspredigt und Reichspredigt“’.¹¹³ Het is zeker, dat Van Ruler en Moltmann elkaar hebben ontmoet op 12-13 juni 1957 te Bentheim, waar Van Ruler inderdaad sprak over ‘Christuspredigt und Reichspredigt’. Over een ‘Tagung’ in 1956 waarop Van Ruler over apostolaatstheologie zou hebben gesproken is nergens iets te vinden. Drie jaar eerder, op 26 mei 1953, heeft Van Ruler te Oegstgeest wel een in het Duits geschreven voordracht over apostolaatstheologie gehouden voor ‘Duitse Missionsseminaristen en Theologiestudenten’.¹¹⁴ Deze voordracht is een jaar later in een Duits tijdschrift gepubliceerd.¹¹⁵ Het is mogelijk, dat Moltmann in mei 1953 in

109. Jürgen Moltmann, *Weiter Raum*, 72v.

110. Jürgen Moltmann, ‘Gestaltwerdung Christi in der Welt’, 116; vgl. id., *Weiter Raum*, 56; id., *In der Geschichte des dreieinigen Gottes. Beiträge zur trinitarischen Theologie*, München 1991, 174: ‘Ich habe mich dann theologiegeschichtlichen Fragen, besonders der Föderaltheologie im 17. Jahrhundert zugewandt, weil ich eine Zeitlang den Eindruck hatte, daß es – so wie es nach Hegel keine andere Philosophie – nach Barth keine andere Theologie geben könne. Von diesem Irrglauben haben mich Arnold van Ruler und Ernst Bloch befreit’.

111. Moltmann vat deze methode samen met de woorden: ‘Van Ruler stellte immer konsequent die zielorientierte Frage: Worum geht es Gott zuletzt? Geht es Gott mit der Erwählung Israels um Israel? Nein, es geht ihm um die Völker. Geht es Gott in Christus um die Kirche? Nein, es geht um die Christianisierung der Welt. Geht es Gott um die Christianisierung der Welt? Nein, es geht Gott um die Schöpfung, wie sie ursprünglich war und endgültig sein wird im Reich der Herrlichkeit. Fragen wir: Worum geht es Gott zuletzt? Dann werden alle unsere Antworten zu Stationen auf einem Weg und vorläufige „Notmaßnahmen“ um das endgültige Ziel zu erreichen. Eschatologisch zu denken heißt, eine Sache zu Ende zu denken. Darin war Arnold van Ruler ein Meister und bot stets überraschend neue Antworten’ (Jürgen Moltmann, ‘Gestaltwerdung Christi in der Welt’, 114).

112. Jürgen Moltmann, *Weiter Raum*, 71.

113. Jürgen Moltmann, ‘Gestaltwerdung Christi in der Welt’, 113.

114. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I.]300.

115. A.A. van Ruler, ‘Theologie des Apostolates’, in: *Evangelische Missionszeitschrift für Missionswis-*

Oegstgeest onder Van Rulers gehoor heeft gezeten. Waarschijnlijker lijkt me echter – later in deze inleiding (pag. 73) volgt daarvoor nog een aanwijzing – dat beiden elkaar voor het eerst in juni 1957 in Bentheim hebben ontmoet en dat Van Ruler toen Moltmann te denken heeft gegeven. De spreuk over de geur van een roos en het koninkrijk Gods komt niet in ‘Christuspredigt und Reichspredigt’ voor. Maar ik ken geen enkele tekst van Van Ruler waarin deze is te vinden. Wel is me bekend, dat Van Ruler hem een keer op een college voor zijn Utrechtse studenten heeft uitgesproken.¹¹⁶ Het lijkt me niet ondenkbaar, dat Van Ruler de spreuk ook in Bentheim een keer in de mond heeft genomen, bijvoorbeeld in de bespreking na zijn lezing. Deze deed namelijk, zoals we later in deze inleiding (paragraaf 4.4) zullen zien, nogal wat stof opwaaien. Van Rulers bijdrage over apostolaatstheologie zou Moltmann dan in het Duits of zelfs in het Nederlands hebben kunnen lezen.¹¹⁷

Enkele jaren na hun eerste ontmoeting verschijnt *Theologie der Hoffnung* (1964), het boek waarmee Jürgen Moltmann grote bekendheid verwerft.¹¹⁸ Van Ruler leest het boek – in één dag!¹¹⁹ – en schrijft zijn Duitse collega daarna een – wat Moltmann noemt – ‘liebenswürdigen Brief’. Volgens Van Ruler zijn zij nu ‘wie zwei Hände auf einem Bauch’.¹²⁰ Moltmann interpreteert deze zin als ‘ein schönes holländisches Sprichwort für Freundschaft’.¹²¹ Het zou goed kunnen, dat Van Ruler er meer mee heeft willen zeggen, namelijk dat beider theologie op een of andere manier in harmonie is.¹²² Beiden hebben elkaar daarna in Utrecht ontmoet, waarbij Moltmann te gast is op een van Van Rulers colleges. Dit blijkt uit een brief van Moltmann aan de ‘Sehr verehrter, lieber Herr van Ruler’:

‘Mit großer Dankbarkeit und Freude denke ich an den Tag zurück, in dem ich in Ihrem Hause und in Ihrer Vorlesung zu Gast sein durfte. Ich fuhr nach diesen Tagen in Holland sehr glücklich nach Hause und habe nun nur den Wunsch, daß wir unser Gespräch und unsere Verbindung weiterführen können. Darum möchte ich Sie gerne für das Wintersemester zu uns nach Bonn

senschaft und evangelische Religionskunde 11 (1954), 1-21; en ook in: *Mission-Heute! Zeugnisse holländischen Missionsdenkens*, Bielefeld 1954, 13-33.

116. Zie: Cokky van Limpt, ‘De Here God is net Johan Cruijff’, in: *Trouw*, 28 april 1999, 16.

117. Dan denk ik aan: A.A. van Ruler, *Theologie van het Apostolaat*, Nijkerk s.a. [1954]. In zijn boek *Kirche in der Kraft des Geistes. Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie*, München 1975, pag. 386, verwijst Moltmann naar deze Nederlandse uitgave.

118. Jürgen Moltmann, *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie*, München 1964.

119. In *Bibliothek Van Ruler, II*, 112 (nummer 2011) wordt Van Rulers exemplaar van *Theologie der Hoffnung* te koop aangeboden. Daarbij wordt vermeld: ‘Dit ex. heeft talrijke onderstrepingen en aantekeningen in de marge. Uit een inlegvelletje blijkt dat Prof. Van Ruler dit boek in 4 uur en 50 minuten van A-Z gelezen heeft’ (met dank aan Hans Schaeffer voor deze verwijzing).

120. Jürgen Moltmann, *Raum*, 72, vgl. 114; vgl. id., ‘Gestaltung Christi in der Welt’, 116.

121. Jürgen Moltmann, *Raum*, 72.

122. In de tweede helft van de jaren zestig hebben Van Ruler en Moltmann verscheidene keren over en weer op elkaars theologie gereageerd. Daarbij blijkt dat zij minder twee handen op een buik waren, dan Van Ruler misschien even dacht. Zie daarover: Dirk van Keulen, ‘“Wie zwei Hände auf einem Bauch”? Arnold van Ruler und Jürgen Moltmann’, in: George Harinck en Hans-Georg Ulrichs (red.), *Naaste verwanten/Nahe Verwandte. Het gereformeerde protestantisme in Nederland en Duitsland in de twintigste eeuw. Kenmerken, betrekkingen, verschillen, wisselwerkingen/Der reformierte Protestantismus in den Niederlanden und in Deutschland im 20. Jahrhundert. Signaturen, Beziehungen, Differenzen, Wechselwirkungen*, Amersfoort 2020, 273-295.

einladen. Ich halte dann eine Vorlesung über Ekklesiologie und möchte Ihnen gerne eine oder zwei Vorlesungsstunden zur Verfügung stellen, damit meine Studenten merken, was in Holland los ist. Natürlich hat es mich sehr betrübt, von Ihnen zu hören, daß Sie Ihren Einfluß in Holland zur gering halten. Ich kann Ihnen aber versichern, daß Sie bei meinen Studenten offene Ohren finden werden und man Ihre theologischen Visionen hier zu schätzen wissen wird. Sollten Sie sich aus gesundheitlichen Gründen behindert fühlen, einen solchen Gastvortrag zu übernehmen, so können wir das auch in Gestalt eines Kolloquiums machen. Wir können es hier in jeder für Sie passenden Gestalt und während des Semesters (1. Nov. bis 27. Febr.) zu jeder Ihren angenehmen Zeit einrichten; – wenn wir Sie nur hier haben können. Ihre Fragen nach der Kontinuität in der Kategorie Novum haben mir sehr zu denken gegeben. Ich werde darüber weiter nachsinnen; wenn mir etwas Gutes einfällt, schreibe ich es Ihnen'.¹²³

De laatste twee zinnen hebben ongetwijfeld betrekking op een gesprek dat Moltmann en Van Ruler in Utrecht voerden over eschatologie. Het belangrijkste van de brief is echter, dat Moltmann Van Ruler uitnodigt voor een tegenbezoek. Tevens geeft hij hem de mogelijkheid een gastcollege te verzorgen.

Van Ruler reageert – mogelijk getriggerd door Moltmanns woorden over open oren bij diens Duitse studenten – bijna per kerende post. Op 13 juni 1966 schrijft hij Moltmann reeds terug en laat hij weten de uitnodiging aan te nemen.¹²⁴ Uit (meest doorgehaalde, maar nog wel leesbare) aantekeningen van Van Ruler in de marge van Moltmanns brief blijkt, dat hij verscheidene thema's voor zijn gastcollege heeft overwogen:

- de enkele en de gemeenschap
- de gemeenschap en het instituut
gebint, geen steigerwerk
hoort er wezenlijk bij
- plaatsvervangend voor de wereld?
uitverkoren uit de wereld?
de kerk *is* de liturgerende wereld
- Sommige mensen kunnen daar dan ook hun hele leven aan besteden of hun hobby in vinden
- De buitenkerkelijken en het buitenkerkelijke
- De buitenkerkelijken: de dubbele praed[estinatie]
- Bonhoeffer MW III 85:¹²⁵ de kerk is Selbstzweck als plaats van t[e]g[en]-w[oord]igheid van J[e]z[us] Xp:¹²⁶ dus christologisch. In dát opzicht zou *ik* liever zeggen: zó is zij middel tot het doel

123. Jürgen Moltmann aan A.A. van Ruler, 11 juni 1966 (in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VI, map Moltmann).

124. Zie voor de datum van 13 juni Moltmanns brief van 5 november 1966 (later in deze inleiding pag. 33).

125. Deze notitie heeft betrekking op: *Die mündige Welt, III. Band. Weißensee 1959*, München 1960, 85: 'Dies Gemeinwesen ist nicht das Mandat selbst, sondern es dient der Erfüllung dieses Mandates, und zwar in einer zweifachen Weise: erstens als Mittel zum Zweck, als Werkzeug, zweitens als Selbstzweck, worunter Bonhoeffer folgendes versteht: 1. alles in der Kirche ist „auf die wirksame Aus-

Van Ruler besluit tot het laatstgenoemde thema. Als titel voor zijn gastcollege geeft hij namelijk op: ‘Die Kirche ist auch Selbstzweck’.¹²⁷ De notitie op Moltmanns brief geeft aan, dat hij daarin impliciet een gesprek met Bonhoeffer voert.

Voor wie thuis is in Van Rulers theologie, is ‘Die Kirche ist auch Selbstzweck’ een opmerkelijk thema. Een van de grondstellingen van zijn theologie luidt immers, dat de bijzondere openbaring, de verkiezing van Abraham en Israël, de incarnatie, het verbond, het lijden van Christus, de verzoening, de rechtvaardiging, de kerk, het ambt, enzovoort, geen *doel* zijn, maar een *middel*.¹²⁸ Of, zoals hij het met een andere door hem geliefde woordspeling ook kan uitdrukken: het *draait* in het christelijk geloof wel om Christus, om de verzoening, om de rechtvaardiging, om de kerk, maar het *gaat* om iets anders: de verlossing van de schepping en het aanbreken van het rijk van God op de aarde.¹²⁹

Kort na ontvangst van Van Rulers brief stuurt Moltmann een ansichtkaart met een afbeelding van een gebouw van de Universität Bonn terug. Hij is verheugd met Van Rulers toezegging voor een gastcollege; en: ‘Sobald ich hier alles geklärt habe, schreibe ich Ihnen’.¹³⁰ Daar moet Van Ruler lang op wachten. Moltmann schrijft hem pas een halfjaar later terug:

‘Ich möchte Sie zuerst sehr herzlich um Entschuldigung bitten, daß ich auf Ihren freundlichen Brief vom 13. Juni noch nicht geantwortet habe. Während der Sommerferien war unsere Fakultät nicht zusammenzubringen, sodaß erst heute morgen endlich der Entschluß offiziell gefaßt werden konnte, Sie zu einer Gastvorlesung nach Bonn einzuladen. Die bürokratische Umständlichkeit tut mir sehr leid. An deutschen Universitäten geht alles immer sehr formell zu. Wir alle würden uns nun aber sehr freuen, wenn Sie Ihren in Aussicht gestellten Besuch im Dezember dieses Jahres war machen könnten. Wir möchten von uns aus Donnerstag, den 8. Dezember, vorschlagen. Die günstigste Vorlesungszeit liegt dann am Nachmittag von 16-18 Uhr. Es sind die systematischen Vorlesungszeiten von Kollegen Kreck¹³¹ und mir. Wir sind beide sehr erfreut, daß wir Sie vor unseren Hörern und Anderen, die hinkommen, zu Wort – oder zur Sprache, wie es heißt, – bringen können. Unter den Terminen, die Sie mir damals nannten, befindet sich dieser 8. Dezember. Auf Ihr Thema „Die Kirche ist auch Selbstzweck“ sind alle sehr gespannt. Wenn es Ihnen gesundheitlich möglich ist, so möchten wir die Bitte

richtung der Christusverkündigung an alle Welt“ ausgerichtet [...], Ausrichtung auf die Welt, um der Welt willen da sein – 2. die Gemeinde selbst ist Ziel und Mittelpunkt alles Handelns Gottes mit der Welt. Man kann den Werkzeug- und den Selbstzweckcharakter der Kirche nicht von einander trennen: „die Kirche ... steht unter einer doppelten göttlichen Bestimmung ... der Ausrichtung auf die Welt (Werkzeug) und gerade darin der Ausrichtung auf sich selbst (Selbstzweck) als Stätte der Gegenwart Jesu Christi“.

126. Van Ruler schrijft de Griekse letters Xp als aanduiding van: Christus.

127. Vgl. A.A. van Ruler, ‘Die Kirche ist auch Selbstzweck’, in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,690.

128. Zie voor kruisverwijzingen later in deze band pag. 602, noot 28.

129. Zie voor kruisverwijzingen later in deze band pag. 648, noot 13.

130. Ansichtkaart van J. Moltmann aan A.A. van Ruler, d.d. 20 juni 1966 (in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VI, map Moltmann).

131. Walter Kreck (1908-2002), Duits gereformeerd theoloog, die van 1952-1973 hoogleraar Systematische Theologie te Bonn was.

auszusprechen wagen, daß Sie doch vielleicht über Nacht hier bleiben, damit wir am Abend noch Zeit finden, um über Ihren Vortrag selber zu sprechen. Wir hoffen, Ihnen alle Umstände so angenehm wie möglich machen zu können. Wenn Sie schon am Vormittag des 8. Dezember kommen können, wäre ich selber glücklich, noch ein privatissimum bei Ihnen über meinen theologischen Versuch nehmen zu dürfen'.¹³²

Of het 'privatissimum' waarom Moltmann vraagt gestalte heeft gekregen, weet ik niet. In een volgende brief raadt Moltmann Van Ruler aan de 'TEE-Zug' van 8.18 uur uit Utrecht te nemen. Als hij dat heeft gedaan, is hij om circa 11.10 in Bonn gearriveerd¹³³ en zou er nog wel tijd zijn geweest voor een theologisch gesprek onder vier ogen. Op de middag van 8 december 1966 heeft Van Ruler zijn gastcollege gegeven. Daarna heeft hij, zoals zich laat afleiden uit een opmerking in Moltmanns bijdrage aan het congres ter gelegenheid van Van Rulers honderdste geboortedag, in Bonn overnacht.¹³⁴

Twaalf jaar later is de voor het gastcollege in Bonn voorbereide tekst in Nederlandse vertaling voor het eerst gepubliceerd in de bundel *Verwachting en Voltooting*.¹³⁵ De vertaling is hoogstwaarschijnlijk gemaakt door ds. J. van de Guchte,¹³⁶ die eerder ook heeft geholpen bij de publicatie van verscheidene delen van Van Rulers *Theologisch Werk*.¹³⁷

2.7 Apostolisch en apostolair

Het tweede cluster besluit met drie korte teksten. De eerste twee dragen de woorden 'apostolisch' en 'apostolair' in de titel.

'Het apostolische en het apostolaire karakter van de kerk' betreft aantekeningen voor een lezing op de zogeheten 'professorencatechisatie' op 19 september 1959 te

132. Jürgen Moltmann aan A.A. van Ruler, 5 november 1966 (in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VI, map Moltmann).

133. Jürgen Moltmann aan A.A. van Ruler, 14 november 1966 (in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VI, map Moltmann).

134. Jürgen Moltmann, 'Gestaltungswendung Christi in der Welt', 116: 'Er lud mich nach Utrecht ein und bewirtete meine Frau und mich nach dem Vortrag in seinem Haus königlich. Ich lud ihn nach Bonn ein und versuchte, seine theologische und kulinarische Gastfreundschaft zu erwidern'.

135. A.A. van Ruler, 'De kerk is ook doel in zichzelf', in: *Verw&Volt*, 53-66.

136. Jacob van de Guchte (1905-1992), gereformeerd predikant te Veere (1931-1938, emeritaat); voorganger Nederlandse Protestanten Bond, afdeling Bussum (1945-1947); remonstrants predikant te Gouda (1947-1949), 's-Gravenhage (1949-1956), Oosterbeek (1956-1961), Wageningen (1961-1964; bijzondere opdracht voor het werk onder studenten) en Nijmegen (1966-1967, waarnemend). Van de Guchte schreef onder het pseudoniem J. Dronkers: *Toeschouwers ingerukt*, Nijkerk s.a. (met een woord vooraf van K.H. Miskotte). In de jaren dat Van de Guchte predikant te 's-Gravenhage was, ontstond een levenslange vriendschap met H.J. Heering (remonstrants predikant te Den Haag van 1945-1964). Verscheidene boeken van deze latere Leidse hoogleraar ethiek en godsdienstwijsbegeerte ontstonden uit een samenspraak met Van de Guchte (zie bijvoorbeeld het Woord vooraf in H.J. Heering, *Over het boze als macht en werkelijkheid*, Meppel 1974). Vgl. P.L. Slis, *De Remonstrantse Broederschap. Biografische naamlijst 1905-2005. Gemeenten, landelijke organen, predikanten en proponenten, publicaties*, Delft 2006, blz. 233, 308.

137. Vgl. J.A. van Ruler-Hamelink, 'Voorwoord', in: A.A. van Ruler, *Verw&Volt*, 7; vgl. ook het 'Woord vooraf', in: *TW3*, 7; in: *TW4*, 7; in: *TW5*, 7; en in: *TW6*, 7.

Barchem.¹³⁸ Wat deze professorencatechisatie was, is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk gaat het om bijeenkomsten van hoogleraren van de Utrechtse Universiteit, waarop werd gesproken over geloofsvragen. Eerder, in de inleiding in *Deel 4A* van het *Verzameld Werk*, heb ik een inventarisatie gemaakt van Van Rulers bijdragen aan de professorencatechisatie.¹³⁹ Daaruit wordt duidelijk dat Van Ruler vooral in de jaren 1956-1957 en 1959-1960 actief is geweest in dit gezelschap. Hij houdt inleidingen over een grote variëteit aan onderwerpen. De aantekeningen over ‘Het apostolische en het apostolaire karakter van de kerk’ worden in deze band voor het eerst gepubliceerd.

Dat deze thematiek Van Ruler bezig blijft houden, blijkt uit het feit dat hij tien jaar later een artikel schrijft onder de titel ‘Apostolisch en apostolair’. Op het in het Archief Van Ruler bewaard gebleven origineel tekent hij aan dat hij het op 19 augustus 1969 naar Leeuwarden heeft verzonden.¹⁴⁰ Elf dagen later, 30 augustus 1969, verschijnt het opstel in de zaterdagbijlage ‘sneon en snein’ van de *Leeuwarder Courant*.¹⁴¹ Van Ruler deelt de bladzijde met de twee jaar eerder tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit benoemde gereformeerde theoloog Harry Kuitert,¹⁴² in wiens theologie hij op dat moment getuige zijn artikel ‘Wat is theologische arbeid?’ zeker geïnteresseerd is.¹⁴³

In beide teksten over het apostolische en apostolaire komt de these voor, dat dé buitenkerkelijken kerkelijk moeten worden, maar dat hét buitenkerkelijke vooral buitenkerkelijk moet blijven. Aan dit thema, dat Van Ruler ook heeft overwogen voor zijn gastcollege in Bonn,¹⁴⁴ en waar hij ook elders in zijn werk op zinspeelt,¹⁴⁵ wijdt hij eind 1969 een afzonderlijk opstel: ‘Dé en hét buitenkerkelijke’. Evenals hij eerder deed met ‘Apostolisch en apostolair’, stuurt hij het – nu op 29 november 1969¹⁴⁶ – naar de redactie van de *Leeuwarder Courant*. Ruim een week later staat ook dit opstel in de zaterdagbijlage van deze krant.¹⁴⁷ Dit keer deelt hij de pagina met M. Kok, de ‘oud-katholieke aartsbisschop-coadjutor van Utrecht’.¹⁴⁸

138. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]526.

139. Zie: Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: A.A. van Ruler, *VW4A*, 13-15.

140. A.A. van Ruler, ‘Apostolisch en apostolair’, handgeschreven manuscript in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,752.

141. A.A. van Ruler, ‘Apostolisch en apostolair’, in: *Leeuwarder Courant*, 30 augustus 1969, bijlage ‘sneon en snein’, pag. 20; later ook in: *BZAK*, 194-198.

142. “‘Ik hoop dat er nog veel meer gaat verschuiven’”, interview met H.M. Kuitert, in: *Leeuwarder Courant*, 30 augustus 1969, bijlage ‘sneon en snein’, pag. 20.

143. A.A. van Ruler, ‘Wat is theologische arbeid?’, in: id., *TWI*, 100-120 (op te nemen in *VW7B*).

144. Vgl. eerder in deze inleiding pag. 32.

145. Zie: A.A. van Ruler, *VW1*, 274; id., *VW4B*, 97v., 142v.; id., *VW5A*, 218, 240, 248, 254, 260v., 524, 645; id., *VW5B*, 434, 630, 823; id., *VW6B*, 257; id., *RR*, 145 (*VW7A*).

146. Zie het met de hand geschreven origineel van A.A. van Ruler, ‘Dé en hét buitenkerkelijke’, in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,764.

147. A.A. van Ruler, ‘Dé en hét buitenkerkelijke’, in: *Leeuwarder Courant*, 6 december 1969, bijlage ‘sneon en snein’ (de bijlage heeft geen paginanummers); later ook in: *BZAK*, 199-203.

148. ‘Het geloof heeft altijd en eeuwig twee aspecten’, interview met M. Kok, in: *Leeuwarder Courant*, 6 december 1969, bijlage ‘sneon en snein’ (de bijlage heeft geen paginanummers).

Arnold Albert van Ruler (1908-1970) behoort tot de meest invloedrijke protestantse Nederlandse theologen van de vorige eeuw. Vaak wordt zijn naam in één adem genoemd met die van K.H. Miskotte en O. Noordmans. In tegenstelling tot die van de laatste twee is de schriftelijke nalatenschap van Van Ruler echter nog niet grondig ontsloten.

In het voorjaar van 2005 is de beslissing genomen dit omvangrijke project ter hand te nemen. Niet alles wat Van Ruler ooit geschreven heeft kan in deze nieuwe editie meegenomen worden, maar de bedoeling is wel dat al met al ettelijke duizenden bladzijden tekst verspreid over een aantal forse banden zullen gaan verschijnen.

De teksten worden per thema chronologisch geordend, zodat duidelijk kan worden op welke manier Van Rulers denken over allerlei onderwerpen zich door de jaren heen ontwikkeld heeft.

De ontsluiting van de schriftelijke nalatenschap van Van Ruler is een project van de Theologische Universiteit Kampen en wordt verzorgd door dr. D. van Keulen, wetenschappelijk medewerker. Hij wordt begeleid door een commissie onder voorzitterschap van prof.dr. G. van den Brink.

Deel V-A ontsluit een aantal bijdragen van Van Ruler over kerk, liturgie, prediking en sacramenten.

www.kokboekencentrum.nl

NUR 700

ISBN 978 90 435 3551 9



9 789043 535519